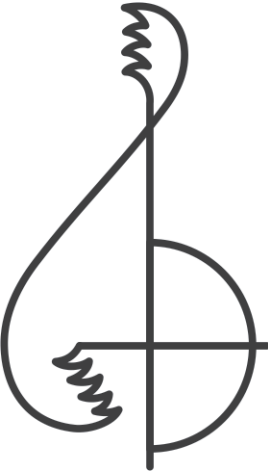

10
2012

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,

Анатолий КУСПАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2012

10
2012

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ Анатоли,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2012

НОМЫРЫ ИС:

БАЛАТЫ ТЕМБОЛ: 100 АЗЫ

<i>БАЛАТЫ Тембол. Миниатюрæтæ, æмдзæвгæтæ</i>	6
---	---

ХУЫБЕЦТЫ РАИСÆ: 90 АЗЫ

<i>ХУЫБЕЦТЫ Раисæ. Сценæтæ пьесæтæй</i>	14
<i>БЫРНАЦТЫ Барон. Мæ бæллицтæ. Æмдзæвгæтæ</i>	22
<i>ЧЕДЖЕМТЫ Георг. Хъæды æмбисæндтæ. Аргъау</i>	26
<i>ХÆУЫТАТЫ Къоста. Дæлимон нæ дуджы – æлдар.</i>	
<i>Æмдзæвгæтæ</i>	33
<i>ФИДАРАТЫ Булат. Хамырзæйы сыхбæстæ. Радзырд</i>	36
<i>БАСИТЫ Зæлинæ. Æртæ æмдзæвгæйы</i>	62
<i>МАМИАТЫ Таймураз. Амонджын ирвæзт</i>	64
<i>ÆЛХЪАЦАТЫ Аслæнбег. Æрыхъусæггаг хабæрттæ</i>	67

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

<i>ЦÆЛЫККАТЫ Ахмæт. Æмдзæвгæтæ æмæ таурæгъ</i>	69
--	----

НЕ ‘ВЗАГ – НÆ ФАРН

<i>ДЗАРАСАТЫ Альберт. Сагъæс ирон æвзагыл</i>	74
---	----

ХОСГÆНДЖЫТÆ

<i>ХЪОДЗАТЫ Æхсар. «Дохтыры куысты лыстæг хъуыддæгтæ нæй...»</i>	78
<i>МАХЪОТЫ Мæдинæ. Табуйаг къухтæ</i>	85

ОЧЕРК, ПУБЛИЦИСТИКÆ

<i>ПАГÆТЫ Хъазыбег. Лæджы фарн</i>	95
<i>«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ</i>	112

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

<i>БРЫТЪИАТЫ Елбыздыхъо. Цад. Ацырухс</i>	114
---	-----

<i>АРВИСТОН</i>	134
-----------------	-----

*Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы*

БАЛАТЫ ТЕМБӨЛ: 100 АЗЫ

МИНИАТЮРАТÆ, ÆМДЗÆВГАТÆ

ДОМБАЙ ÆМÆ ТÆРХЪУС

Уæд дын иу бон куы уыд, уæд тæрхъус бацыди домбаймæ æмæ йын загъта: «Дæхимæ мæ хъахъхъанæгæй райс». Домбай бадис кодта æмæ йæ фæрсы: «Ау, æмæ дæуæй та чи фæтæрсдзæн?!» Уæд тæрхъус зæгъы: «Æмæ мæнæй куы нæ тæрсой, уæд дæуæй дæр нæ тæрсдзысты?»

Тæрхъус домбайæн æндæр хатт зæгъы: «Æз ныртæккæ дæн сырдытæ паддзах». Домбайы нæ бауырныдта æмæ йыл фæхъæр кодта: «Зылынцæст, æмæ дæуæй та чи фæтæрсдзæн? Æз мæхæдæг паддзах куы дæн сырдатæн!» Тæрхъус ын афтæ: «Уæдæ ма цом мемæ хъæды астæуты æмæ-иу кæс, кæддæра сырдатæ алырдæм нæ лидзиккой».

Араст сты. Домбай кæсы: сырдатæ фæйнæрдæм лидзынц. Домбайæн ма цы гæнæн уыд æмæ загъта тæрхъусæн: «Гъеныр мæ бауырныдта, æз дæ разы кæй ницы дæн, уый. Паддзах æцæгæйдæр ды куы дæ».

ЗАИНАГ ХЪУГ

Заинаг хъуг ацыд хизынмæ. Бон-изæрмæ фæхызт. Изæрæй йæ бон нал баци хъæумæ цæуын, баззади, кæм хызт, уым. Ныззади хъуг род, сдæры йæ. Уалынмæ йæм фæзынди кæцæйдæр бирæгъ. Хъуг роды йæ къæхты 'хсæн бакодта. Бирæгъ æм алырдыгæй лæбуры, хъуг æй сыкъатæй срæцугъы, æмæ та бирæгъ атæхы.

Афтæ хъуг æмæ бирæгъ бирæ фæкодтой мæлæтдзаг тох. Хъуг фæллайын байдыдта, нал уыд йæ бон.

Уалынмæ бон фæцъæхтæ. Хъуджы хицау фæзынд. Бирæгъы куы ауыдта, уæд ыл ныхъхъæр кодта йæ хъæлæсы дзаг. Бирæгъ фæтарст æмæ лидзынмæ фæци. Хъуг дæр фырцинæй бузныджы уаст бакодта йæ хицаумæ.

АРС, БИРÆГЪ ÆМÆ РУВАС

Арс, бирæгъ æмæ рувас ацыдысты цуаны. Бахæццæ сты æрдузмæ. Æрдузы бæстастæу зад дынджыр тулдз. Арс, бирæгъ æмæ рувас сфæнд кодтой тулдзы бын иучысыл аулæфын. Æрхуыссыдысты, уадзынц сæ фæллад.

Уалынмæ рувасы былыл фæхæцыд дыдынбындз. Рувас фесхъиудта, фæхаудта хæрдмæ æмæ ныхъхъæр кодта, амардта мæ, зæгъгæ. Арс æмæ бирæгъ дæр фæгæпп ластой. Арс скасти бæласмæ, мæрайы ауыдта мыд æмæ бацин кодта. Бацин кодтой иннæтæ дæр. Алчидæр хъуыды кæны йæхинымæр, мыд йæхи куыд бауа, уый тыххæй. Рувас та уæддæр хин кæм нæ у æмæ сын загъта:

– Цæй уæдæ, чи куыд раздæр райгуырд, афтæ дзы ахæрæд.

Арс æмæ бирæгъ сразы сты рувасы фæндоныл. Арс тыхджындæр куыд уыд, уымæ гæстгæ фæрсын райдыдта бирæгъ æмæ рувасы, чи сæ кæд райгуырд, уымæй.

– Зæгъ, рувас, кæд райгуырдтæ ды? – бафарста арс.

– Æз райгуырдтæн, Хуыцау адæмы æмæ сырды ‘мбис конд куы фæци уæд, – загъта рувас.

– Ды та, бирæгъ? – дзуры арс бирæгъмæ.

– Æз, мæ хуртæ, адæм æмæ сырдатæ куы нæма уыдысты, уæд райгуырдтæн, уæд, – загъта бирæгъ сæрыстырæй.

– Хорз, хорз, уæ фæхъхъау фæуон, – загъта арс, – сымах тынг рагон кæй стут, уый мæ бауырныдта, стæй ма мæ бауырныдта, хæргæ дæр бирæ кæй фæкодтат. Æз та, мæгуыр мæ бон, нырма бынтон саби дæн, рæзын ма мæ хъæуы. Ацы мыд та мын хос у, хос, тагъддæр мæ айрæзын кæндзæн.

Арс сбырыд бæласмæ, райста мæрайæ мыд æмæ хæры.

Бирæгъ æмæ рувас та бынæй тилинц сæ къæдзилтæ, уайынц сæ комыдæттæ, арс та кæны йæ хæрыны куыст, цыма бирæгъæн æмæ рувасæн сæ кой зæххыл æппындæр нæ уыд, уыйау.

РУВАС АЕМÆ ЙÆ ЛÆППЫН

Рувасæн райгуырд иунæг лæппын. Куы йын фæхъомыл, уæд æй райдыдта ахуыр кæнын кæрчытæ, бабызтæ æмæ хъазтæ да-выныл.

Уалынмæ лæппын рувас рахъомыл, сахуыр æппæтыл дæр, æмæ хицæн кæнынвæнд скодтой. Кæрæдзийæн хæрзбон куы загътой, уæд ма лæппын йæ мады фæрсы:

– Кæм ма фендзыстæм, ма мад?

Мад ын загъта:

– Нæ зонын, ма хъæбул, нæ зонын, кæд ма нæ цæрмттæ фембæлой искуы дуканийы.

НÆЛ ГÆДЫ

Нæл гæды мыст æрцахста. Тынг бацин кодта æмæ загъта хъæбæрай:

– Ацы хатт ын ма бинойнагмæ æнæ фæхæсгæ нæй, ма цæргæ-цæрæнбонты йын уæддæр никуы ницы балæвар кодтон.

Мысты система йæ дзыхи æмæ асыллынк-сыллынк кодта. Иудзæвгар куы азгъордта, уæд æм цыдæр фæсмон æрцыд. Æрлæу-уыд. Йæ комыдæттæ уайынц. Сдызæрдыг: «Хæссон æй, нæ хæссон, хæссон æй, нæ хæссон». Æппынфæстаг йæхи фæхъæбæр кодта æмæ та загъта: «Нæ, ма фыдыстæн, ацы хатт мын ма бинойнаджы зæрдæ æнæ барухсгæнгæ нæй, цыфæнды зын мын куы уа, уæддæр».

Æмæ та азгъордта цыппæрвадæй.

Иудзæвгар куы ауад, уæд та æваст фæлæууыд. Цыдæр фæсмон ын æхсызгон хъыдзы кæнын байдыдта йæ зæрдæ. Æрбадт йæ фæстæгтыл æмæ загъта: «Цæй, бахæрон æй, цы йæ æмбæхсон, хи уд уæддæр зынаргъдæр куы у. Ма бинойнагмæ йæ куы фæххæссон, уæд та мæм æндæр хатт дæр æнхæлмæ кæсдзæн лæвæрттæм, цæмæн æй къулыбадæгахуыр кæнон, æнæуи дæр мыл тынг иузæрдион куы у, тынг бирæ ма куы уарзы». Бахордта мысты, æфсæстæй хъайванмæ схызти æмæ хурмæ бафынæй.

МЫЗЫХЪХЪ

Мызыхъ ницыма ныффыста хорзæй, фæлæ каст йæхимæ курдиатджын æмæ сфæнд кодта фысджыты рæнхъытæм бацауын. Балæвардта курдиат. Цасдæр рæстæджы фæстæ фысджытæ æрæмбырд сты æмæ йын æвзарынц йæ хъуыддаг.

Æмбырды сæрдар дзуры адæммæ:

– Исчи уæ фарст раттинаг у Мызыхъмæ?

– Ничи, – загътой æмхуызонæй.

Сыстад уалынмæ иу зæронд фыссæг, бахуыфыд, йæ рихитæ адаудта æмæ дзуры Мызыхъмæ:

– Дæ хорзæхæй, Мызыхъхъ, зæгъ-ма мын, дæ фыдæлтæ дзуары бынмæ куывды никуы цыдысты?

– Куыннæ, куыннæ, алы хатт дæр, – загъта Мызыхъхъ.

– Уæдæ ма мын зæгъ, цæимæ-иу цыдысты? – афарста та лæг.

– Æртæ чъирийы, арахъхъ æмæ физонæгимæ!

– Гъе, гъе, дæ рынтæ бахæрон, мæн æрмæстдæр уый базонын фæндыд, уый. Ныр мын зæгъ, цæимæ цæуыс ды та ардæм, кæм и дæ хуын?

Адæм ныккæл-кæл кодтой. Мызыхъхъ, цыма йæ хур бон арв ныццафта, уыйау фæци, йæ хид акалд æмæ уыцы иу гæппæй фæддæдуар ис.

СОСО ÆМÆ МОСО

Сосо æмæ Мосо уыдысты сыхæгтæ. Кæрæдзиуыл æрхъæцмæ нæ лæууыдысты, æнæ кæрæдзи хæринаг дæр арæх нæ хордтой. Æрвонг-иу куы уыдысты, уæд-иу сæ дзыхæй ныхас дæр нæ хаудта. Фæлæ-иу хъæбæрæй куы ахуыпп кодтой æмæ-иу куы бахъæлдзæг сты, уæд-иу се ‘фсæртæ феуæгъд сты æмæ-иу сын ныхас бацайдагъ.

Иу райсом дын сæ фосæн холлаг куы радтой, уæд Сосо бацыди Мосойы хæдзармæ. Дыууæ ‘рдхорды æрбадтысты фын-джы уæлхъус кæрæдзи комкоммæ. Иудзæвгар куы анызтой æмæ куы бахъæлдзæг сты, уæд Сосо дзуры Мосойæн:

– Уæллæ-гъи, биллæ-гъи, Мосо, мæ хорз сыхаг, мæ хорз хæлар дæ, фæлæ мæм куыд кæсы, афтæмæй цыма дæу æмæ мæ цъæх хæрæджы ‘хсæн бирæ зæхх нæй.

– Бауырнæд дæ, Сосо, ацы хаттæй растдæр нукуы загътай, уымæн æмæ мæн æмæ хæрæджы æхсæн ис æрмæстдæр фынг.

АККО ÆМÆ МÆЛÆТ

Акко загъта:

– Мæнæн амæлæн нæй, цалынмæ мæхæдæг мæлæты амарон, уæдмæ. Рахæссут мын мæ хъырмаг, мæ хъама æмæ мын сæ мæ разы æрæвæрут!

Æрбахастой йын йæ гæрзтæ æмæ йын сæ йæ разы æрæвæрдтой. Уалынмæ фæзындис мæлæт дæр. Акко йæ ауыдта æмæ фæхъæр кодта:

– Æриут мын мæ хъырмаг!

Радтой йæм хъырмаг, фæлæ йæ сисын йæ бон нæу æмæ та йын æрхауы. Радтой йæм хъама дæр, æмæ та уый райсын дæр йæ бон нæ бацц. Акко фæстагмæ куы фæмæсты, уæд загъта:

– Уæвгæдæр, куыд мæнгард у мæлæт, лæгæн фыццаг йæ тыхтæ байсы, стæй йæ уæд ныххурх кæны.

* * *

Уарын сындæггай æрмынæг,
Фескъуыд мигъ, арвы кæлмæрзæн.
Раст цыма урс бæхы дымæг,
Рындзæй æрдаргъ ис æхсæрдзæн.

Хурты зæрин хур фæсфынæй
Худгæ йæ хъарм уатæй растад.
Рагъыл, къæлæтау, йæ тынтæй
Арвæрдын ауыгъдæй баззад.

* * *

Куы ‘хсынай, стонг сынт, искуы ды мæ сæр,
Куы мын лæбурай ме уæнгтæм, мæ фæрстæм,
Мæ цæстытæм мын ма бахъав уæддæр, –
Мæн ма фæнддзæни акæсын мæ бæстæм.

* * *

Чысылæй суанг зæрондмæ
Уыдтæн æз саударæг:
Уыдис кæрæй-кæронмæ
Мæ цард уæззау хъарæг.

* * *

Зæрдæ нæ бары, нæ быхсы
Алкæмæн, алчи нæу зæд.
Зæрдæ куы сриссы, куы стыхсы,
Цæст дæр уæд фæкæуы, уæд.

* * *

Æнæрлæугæ рæстæг цæудзæн...
У дунейæн афтæ йæ конд:
Мæ цард мæ куы сиса бæрзонд,
Уæддæр мæ æрхауын хъæудзæн.

* * *

Хæцыдыстæм ногифтыгъд галтау, —
Æз — иуырдем, иннæрдæм — ды.
Мæн ницæмæ дардтай ды хъалтау,
Нæ кодтон дæу дæр æз хъуыды.

Гъе афтæ дæуимæ фæцардтæн,
Æмæ мын куыnnæ уа ныр хъыг! —
Нæ базыдтам амайын цардæн
Йæ номыл нæ уарзтæй мæсыг.

* * *

Цард цæуы, æнхъæвзы...
Цард æнцон, зынай кæй фæрсы?
Цардæй чи нæ тæрсы,
Уый мæлæтæй дæр нæ тæрсы!

МÆ ХУРМÆ

О, куыд уæззаугай тылдтæ, мæ хур,
Куыд уæззаугай, кæддæр хæрдмæ!
О, куыд тагъд тулыс ныр та, куыд тагъд,
Æнæрлæугæ, бынмæ!

* * *

Мæ дыргъдон мын мæргътæ ныууагътой,
Ныууагътай йæ мæргътау ды дæр.
Сæхи мыл гæрæм мигътæ 'руагътой,
Æруагътон æз дæр, æз, мæ сæр.

* * *

Мæн циндзинад исы хæрдмæ,
Хъыгдзинад та ласы бынмæ.

АХИЦÆН ЦАРДÆЙ...

Ахицæн цардæй
Адæмы уарзон,
Адæмы хъæбул
Хъызт æмæ карз бон.
Адæм – йæ уæлхъус...
Алчи дзыназы,
Хиуыл фæхæцын
Ничи фæразы.
Алчи фæдзырдта,
Феппæлыд мардæй.
Баныгæдтой йæ,
Дзыллæ ныххал и.
Халон та назæй
Бауасы 'нкъардæй:
«Уыд æмæ нал и,
Уыд æмæ нал и!»

ХУЫБЕЦТЫ РАИСÆ: 90 АЗЫ

СЦЕНÆТÆ ПЬЕСÆТÆЙ

* * *

К а д и (*Ирæйы мадмæ*). Ныхас дæуыл цæуы. Зæгъ-ма, дæттыс дæ чызджы мæ хæдзармæ, æви нæ?

И р æ. Сразы у, нана, цыдæр кæны. Æмæ исты куы кæна, уæд не ‘фсон фæуыдзæн. Радиойæ дзурынц хæсты уынгæг хабæрттæ.

Б и м б о л а т. Хъусыс, Кади, уый хъазты æмдзæгъд нæу!

К а д и. Мæлæтхæссæн, зæгъыс? Гъемæ уыцы æмдзæгъды фыддæрадæн. Дунейыл мæ ныхмæ цы мæлæт сыстадис, гъеуый фыддæрадæн кæнын æз дæр чындзæхсæв.

Ч е р м е н. Мæнæн дæр ма ракур искай!

К а д и. Ракурдзынæн, мæ къона, дæуæн дæр. Æцæг мын зæгъ, кай уарзыс?

Ч е р м е н. Нæ къласы чызджыты се ‘ппæты дæр. Тынгдæр кай, уый нæма базыдтон.

К а д и. Гъемæ йæ куы базонай, уæд мын æй зæгъдзынæ.

Х æ н ы с и а т. Ма тæрсын кæн сывæллоны.

К а д и. Куыд хъуамæ фæтæрса? Ау Чермен нæу, Чермен!

Б и м б о л а т. Чындзæхсæв, дам...

К а д и. О, чындзæхсæв. Хъысмæт дыл йæ уæззау уаргъ куы ‘руадза, уæд йæ ныхмæ риуы æмбæрц цу. Фæцудыдтай – ныссæнддзæн дæ йæ быны. (*Базгъордта хæдзармæ. Раппæрста цалдæр чумæданы, сæ дзаумæттимæ.*) Æрбакæсут-ма. Ацал-ауал азы уыйбæрц фæллоу уымæн фæкодтон, цæмæй сыхах мæ хæдзармæ рæсугъдæй æрбакуват. (*Иугай-дыгай исы хъуымæцтæ æмæ сæ чызджытыл æппары.*) Ма ацæут мæ кæртæй. Ау, нæ уæ уырны, мæ хъæбултæ раздæхдзысты, уый?

Х æ н с и а т. Куыnnæ нæ уырны?

К а д и. Уæдæ цæуылнæ разы кæнут? Цæйнафæлтау зæронд чызджытæй баззайат, уый бæсты баззайут идæдзæй. Дæ разы

зæронд лæг дæр акувдзæн йæ сæрæй. Зæронд чызг та хус къæцæлæй уæлдай нæу.

(Чызджытæ иугай-дыгай цæуынц.)

Ч е р м е н. Нана, æрлæуу-ма, кæннод æз дæр ныртæккæ æнæхъæн хъæуыл фæдис хъæр кæнын, Кади йæ фырттæн чындзæхсæв кæны, зæгъгæ.

К а д и. Цу, ма ахсджиаг, æнæхъæн хъæубæстæн фехъусын кæн, Фидараты кæртмæ, зæгъ, чындзæхсæвмæ рацæут.

Х æ с а н æ. Æцæг хъазгæ куынæ кæныс, ай...

К а д и. Цу, цæмæ ма лæууыс?

(Чермен азгъордта, хъуысы йæ хъæр.)

Ч е р м е н. Уæ, нæ хъæубæстæ! Хонæм уæ! Сармадзанты ‘мдзæгъдмæ Фидараты Кади йæ фырттæн чындзæхсæв кæны!

Б и м б о л а т. Аминæт, цом, ма хур, æнафон у ныр.

К а д и. Кæдæм æй кæныс? Нæ хъусыс, æз æнæхъæн хъæуы чындзæхсæвмæ хонын. *(Хæсанæмæ.)* Цы лæууыс, лæппу, нæ уыныс, кæнгæ йæ кæны, уый?

Б и м б о л а т. Кади, æгъдауджын сылгоймагæй дæ зонынц хъæубæстæ. Ды хъуамæ афтæ ма бакæнай. Аминæт кæд сидзæр у, уæддæр худинаг йæ сæрмæ не ‘рхæсдзæн. Йæ сидзæр уды фæдыл æнæхъæн мыггаджы намыс лæууы.

К а д и. Цы хоныс ды худинаг, Бимболат? Тыхгæнæг мæлæт хæссы. Æнæхъæн зæххы къори сæмтгæры кодта. Мадæлтæн сæ хъæбулты ратыдта. Цæугæ, æрлæуу йæ ныхмæ. Нæу дæ бон? Худинаг ма кæрты цæмæн агурыс? Кади йæ сæр лыгмæ ратдзæнис, худинаг йæ сæрмæ æрхæссыны бæсты. Нæ хъæбултæн хъуамæ сæ фæстæ бындур баззайа. Æви дæу уый нæ фæнды, Бимболат?

Б и м б о л а т. Цытæ дзурыс? Æрхуд дæхиуыл! Аминæты ам нæ ныуадздзынæн.

А м и н æ т. Куы райгуырдтæн, уæдæй абонмæ ме стыр бæллиц уыдысты цъæх арв, стъалытæ æмæ мæй. Зæрдæ мын нæ бавæрдтай? Æццæй, Хæсанæ?

Б и м б о л а т. Чызг, дæ цæсгом бахордтай, цытæ дзурыс?!

К а д и. Йæ зæрдæйы фæндон æргом чи фæзæгъы, уый хæххон суадонау сыгъдæг ваййы.

Б и м б о л а т. Абон уал ын хъæбыстæ кæн... Мæ хуызæн хистæры раз афтæ чи бауæндыд, уымæй ды дæр сойтæ не смæрздзынæ.

К а д и. Мæ урс дадалитæ мын бындзыггай куы тона, уæддæр дæм мæ хъаст никуы бахæсдзынæн, Бимболат. Стыр бузныг, дæ маст уыцы уайдзæф ныхасæй кæй ахицæн кодтай, мæ хъæбулы зæрдæйæ Аминаеты кæй нæ ратыдтай, уый тыххæй.

Б и м б о л а т. О, Хуыцау дын ма уа, Кади! Лæбурин дæм, фæлæ мæ дæ фæлмæн ныхасæй асастай. Нырма йын разыйы дзуапп нæ радтон, афтæмæй мын арфæтæ кæны.

(Аминаетмæ бадодой кодта æмæ фæцæуы.)

К а д и. Райсом-иу æй чындзæхсæвы зæгъ.

Б и м б о л а т. Куы фæсайай дæ ныхас!..

(Хæнысиат Ирæйы къухыл фæхæцыд æмæ йæ фæкæны.)

К а д и. Бахъæцут-ма: кæдæм цæут? Ау, нæ уæ уырны, мæ лæппутæн чындзæхсæв кæнын, уый?..

«Мады фарн», дæснывон драматикон кадæг.

* * *

(Фæталынг та сценæ. Зының ма дзы Микъала æмæ Верæ.)

В е р æ. Цæуын. Агурын мæ амонд, фæлæ йæ нæ арын. Цæмæн дæн ам, зæгъгæ та мæ бафæрсдзыстут. Цæмæн куы зæгъат, уæд уымæн, æмæ та уын цæмæй бауайдзæф кæнон. Уæ аххосæй мæ амонд сомбонмæ мемæ кæй нæ ацыд. Фæлæ уе ‘хсæн, уæ аххосæй кæй фесæфт.

М и к ъ а л а. Цæй мидæг ис мæ аххос? Зæгъ æй, æмæ мын фенцондæр уа. Кæм райдыдта?

В е р æ. Æрлæууæд дæ зæрдыл! Арæх, цæмæй адаймаг йæхи фæнд атæра, йæхи гуылы бын бандзара, уый тыххæй рæсугъд ныхæстæ уафын байдайы.

М и к ъ а л а. Æз сæ никуы кодтон!

В е р æ. Кодтай сæ, æрлæууæд дæ зæрдыл! Адæмы хъысмæтыл мæтгæнæг скодтай дæхи. Дунейы сагъæстæ цыма райстай дæхимæ. Бар дын нæ уыдис, афтæмæй та адæмы сæраппонд цæмæндæр ахъаззагдæр хай дæхицæн истай!

М и к ъ а л а. Æгъгæд!

В е р æ. Нæ, дæ зæрдыл æрлæууæд. Ис ма ахæм адæмтæ, сæхи фæнд атæрынц адæмы номæй, цæмæй балхæной адæмы æууæнк. Ахæм адаймаг йæхи удыл дæр фæцæуы гадзрахатæй! Ахæм адаймаджы адæмы æууæнк фæхъæуы хи хъуыддæгтæ аразынмæ. Раст, хуыснæджы тар æхсæв куыд хъæуы, афтæ.

Сымах та сæ фæуынут æмæ сæм кæнæ уæндгæ нæ фæкæнут, кæнæ, уе стыр хай куы ахауа, уымæй фæтæрсут, æмæ та сæ рæзты æнæматæй ацæут.

М и к ъ а л а. Æгъгъæд у æфхæрынæн!

(Верæ ацыд, сценæ та срухс.)

«Æнувыд зæрдæ». Æхсæзнывон пьесæ.

* * *

Б а т ы р б е г. Хæрæгæн, дам, йæ сæр фынгмæ хастæуыд, æмæ уый та зæхмæ тылдис. Гъы, ничи йæм кæсы! Æнæ ба-зыртæй мын мæргътимæ тæхы уый дæр. Уæдæ, уæдæ! Мæ буц-дзинæдтæ дары йæ зæрдыл... Абырджытæ æмæ лæгмартимæ сбаста йæхи. Цæмæй зыдтон, мæ хо, мæхицæн марæн кард кæй цыргъ кодтон, уый. Æй-джиди, куы ма сәнæниз уаин.

Б а б у ц а. Æ, мæ фæллой йын хæрам фæуа...

А ц ы р у х с (лæгъстæхуызæй). Ма йæ 'лгъит, Саучыз!

Б а б у ц а. Æлгъитгæ нæ, фæлæ йæ мæ цæст фена. Кæд мæ иунаг мады зæнæджы æфхæрын уымæ нæ каст!

С а н е т æ. Инæлары ныртæккæ ардæм хъæуы, адон та?..

Б а б у ц а. Цæттæ стæм алцæмæй дæр. Ма тыхс! (Ацыд.)

С а н е т æ. Нырма мæхимæ дæр нæ азылдтæн.

Б а т ы р б е г (йæ уæхсчытыл ын йæ къухтæ æруагъта). Азил, азил дæхимæ, мæ бæлон! (Санетæ йæхи феуæгъд кодта.)

С а н е т æ. Ныууадз-ма мæ, стæ! Мæ зæрдæ буц митæ нæ агуры.

Б а т ы р б е г (æрбахъæбыс кæнынмæ йæ хъавы). Уый хыгъд мæнæн агуры.

С а н е т æ (йæхи дзы ратонæгау кодта). Гъемæ, кæд агуры, уæд æндæр искæй ссар!

Б а т ы р б е г (мæсты кæны, фæлæ йæхи уромы). Æмæ ма уæд дæу та цы джелбеттæн дарын? Зæгъ-ма, æдзух дæм лæгъстæмæ цæмæн цæуын мæгуыргурау?.. Ме 'фсин куы дæ, уæд?

С а н е т æ. Мæсты дæм дæн! Куыд бæллыдтæн инæлары ус суæвынмæ... Æмæ цæуылнæ сдæн? Дæу аххосæй. Кæдæм-иу лæгæрстай куырм галау цæхæрмæ? Дæхи цæуылнæ æвæрдтай? Гъеныр афонмæ инæлар нæ уаис? Цæрæнбонты инæлармæ фæбæлл æмæ ныр мæрдтæм булкъоны усæй бацу. (Батырбег æм мæсты кæны.) Æмæ, дам, мæ цæуылнæ рæвдауыс? Цыма æз дохтыр дæн æмæ рынчынты рæвдауын мæнмæ кæсы. Уæртæ

дыл Бабуца ‘рхъæцмæ нæ хъæцы æмæ дын æгъгъæд у, мæн ныууадз!

Б а т ы р б е г (*рацахста йæ, йе ‘хсæрфарс ын ныщæвынмæ хъавыд, фæлæ йæ къух æруагъта*). Æз рынчын дæн, нæ? Мæлинаг, æмæ мæнай дæхи дæрдты ласыс? Уæд ма зæгъ, кæмæ дзæбæхтæ кæныс дæхи? Ныр та дæ инæлар æрхъуыдис, фæлæ зон, мæн цы у, уый уæлæуыл нæ ныууадздзынæн. Хъуамæ мемæ мæрдтæм бацæуай... Ныххурх дæ кæндзынæн ацы къухтæй. Мæлæг уды тыхджын фæхонынц! Хъахъхъæн дæхи! (*Цæуы йæм хæстæг*.) Цæуылнæ мыл бустæ кæнай, æгæр-мæгуыр мæ хæдзары мæ номыл иунæг куыдзы къæбыла дæр нæй. Адæмы дзæгъæлзæдтæй байдзаг. Дæхи æдде ма дын дæ хойы сидзæр Ацырухсы дæр хæссын. Фæлæ дæм фæкоммæ дæн. уæд тымыгъ бонæй фыддæр дæн.

С а н е т æ (*цыма йæ хурх кодта, уыйау ныхъхъæр кодта йæ хъæлæсы дзаг*). Саучызг! (*Бабуца тарстхуызæй æрбазгъордта*.)

Б а т ы р б е г. Саучызг нæ, фæлæ дын Елья дæр нал бахуыс кæндзæн. (*Мæсты худт ныккодта*.) Зоныс, мæ хо, дæ чын-дзы ныр та инæлар лæг æрхъуыд. Цæугæ, фесæф! (*Санетæ тарстхуызæй ацыд. Батырбег кæсæнмæ йæхимæ фемдзаст*.) Ехх, æфсады мæ æмризæджы рызтысты, ныр мæхи усыл дæр нал цæуы мæ бон... Æфсады... Уый æндæр хъуыддаг уыдис... Куыиу ныйилæлæй кодтон... Раст слæуут! Галиумæ! Рахизмæ! Уый куыд лæууыс, куыдзы æфтыддаг, æз дæ æрцахуыртæ кæндзынæн! (*Цыма искæй нæмгæ кæны, уыйау*.) Дæ иуыл бæрзонддзинад, бар ратт зæгъынæн! Æртыккаг ротæйы салдæттæ бунт кæнынц. Бар раттут, æз сын сæ сæртæ расыгъдæг кæнон, æз сын сæ удтæ... Фæлæ цы кæнын ай... (*Йæхи къæлæтджыны æруагъта. Бабуца йæм лæмбынæг кæсы*.)

Б а б у ц а. Цымæ, йын чи амардта йæ фыды?

Б а т ы р б е г. Цы?.. Уый та ма цы у? Кæдæй нал ракодта йæ кой?.. Ферох афон ын нæма у?

Б а б у ц а. Ферох? Мадæн... Мæ фырт мæ куы фæрса. Мад дæн... Мад алы фарстайæн дæр хъуамæ дзуапп радта... Æз та йын цы зæгъдзынæн?

Б а т ы р б е г. Кæс-ма, дæ хорзæхæй, мæ хо хъуыдытæ кæнын дæр байдыдта. Кæдæй нырмæ?

Б а б у ц а. Æрæгæй нырмæ.

Б а т ы р б е г. Æрæгæй, и? Афтамæй та дæ рагæй хъуыды кæнын хъуыди. (*Рацыд Санетæ*.) Дæ фыды къона куы чъизи кодтай, уæд. Уыцы худинаджы фæстæ дæ уæддæр æрбахъарм

кодтон. Дæу дæр æмæ дæ фырты дæр. Афтæ нæу? (*Æрхуынмæ йæ бирæ нал хъæуы.*) Афтæ у, афтæ. Хъуамæ йæ ды макуы рох кæнай. Иннæ хъуыдытæ фæсур дæ сæрæй, уый та дæ зæрдыл дар.

Б а б у ц а. Дарын æй, дарын.

С а н е т æ. Уæдæ йын æндæр цы гæнæн ис? Ныр цал æмæ цал азы рацыдис, фæлæ йын æй ды рох кæнын нæ уадзys. Судзгæ фыдау ын æй алы бон йæ цæстмæ дарыс.

Б а т ы р б е г. Цы, дам, цы? Мæ хойæ ме ‘хсæн – æвзæг?!

Б а б у ц а. Нæ, нæ, мæ бон, ды раст дæ, раст.

Б а т ы р б е г. Раст, мæ мад, мæ фыдыстæн!

Б а б у ц а. Бабу дæ нывонд æрбауа, дæхи ма тыхсын кæн, æндæр мæн Хуыцау дæлдзæх дæр фестын кæнæд.

Дуар æрбахостæуыд.

Б а т ы р б е г. Чи у? (*Бабуца ауад æмæ фæстæмæ фездæхт.*)

Б а б у ц а. Дæу агуры цавæрдæр сылгоймаг.

Б а т ы р б е г. Рауадз æй... Дæ чындз мæ æрдæгмардыл нымайы, æввахс мæм нал цæуы. Чи зоны, искæйты зæрдæмæ ма цæуын, тæрсгæ ма кæн, мæ хо!

Б а б у ц а. Мидæмæ, уазæг. (*Æрбацыд Досинка.*)

Д о с и н к а. Уæ бонтæ хорз. Чысыл йеддæмæ уæ нæ бахъыгдардзынæн... Газетмæ æрмæг æмбырд кæнын. Ды хъуамæ... Куыд паддзахы æфсады булкъон.

Б а т ы р б е г. О, хæстон булкъон! (*Схуыфыд.*)

Д о с и н к а. Нæ ныхас æндæр хатмæ аргъæвиккам...

Б а т ы р б е г. Нæ... Цы хъæуы нæ газеты?.. Бунтгæнджыты ныххурх кодтам, зæгъгæ, фæдис куы хъæр кæнут.

Д о с и н к а. Уæдæ, стæлфын дæр нал бауыдзæн сæ бон.

Б а т ы р б е г. Паддзах! Паддзахы та ма чи райгас кæндзæн?

Д о с и н к а. Рæстæгмæ паддзахиуæггæнæг...

Б а т ы р б е г. Уый та ма цавæр рæстæгмæ паддзахиуæггæнæг у? Нæ, уыдон иууылдæр ауындзын хъæуы.

Д о с и н к а. Цыбыр дзырдæй, ды рæстæгмæ паддзахиуæггæнджыты...

Б а т ы р б е г. Цыбыр дзырдæй дæр æмæ даргъ дзырдæй дæр, цалынмæ паддзах йæ бынаты æрфидар уа, уæдмæ хъуыдагæй ницы рауайдзæн. Мах паддзахау паддзах хъæуы, раст динмæ кувджыты сæ уæларвон хуыцау куыд хъæуы, афтæ...

«Сау чызг». *Авднывон драмæ.*

* * *

(Сонт æмæ тарстæй æрбацыд Хъамболат.)

Хъамболат (чумæдан хæдзары астæу аппæрста). Кæм ис Хадизæт? Цы кодта? Рынчын у? (Фæцæуы мидæггаг уатмæ.)

Варка (сабыргай). Ссс... Хадизæт уым нæй, сывæллоны хъал кæныс. (Стъизыдта.) Абондæргъы кæуынай мæхи амардтон уыцы сывæллоны тæригъæдæй.

Хъамболат. Уæдæ кæм ис Хадизæт? Рынчындоны, мыййаг?

Варка. Нæ, уым дæр нæй.

Хъамболат. Мæ уд мын ма лас, цы кодтам? Кæм ис? Зæгъ мын æй! Мæлгæ? Нæ, нæ, нæ!

Варка. Фæлтау йæ мæлæт хуыздæр уыдис, уый бæсты. Дæ дзæбæх цард æрбайхал æмæ...

Хъамболат. Цытæ дзурыс, цавæр цард? Кæм ис Хадизæт?

Варка. Уæдæ дын æз цытæ дзурын? Афардæг ис, цы ссардта хæдзары, уый ассыфта æмæ афардæг Алиханы фæстæ.

Хъамболат (ныууыгъта Варкайы). Цы загътай, куыд уæндыс?

Варка. Уæуу, мæ мæкъуысджытæ мын сæттыс! (Йæхи йыл бауагъта.) Акæс-ма уæдæ дæ хæдзармæ.

Хъамболат (Варкайы иуварс асхуыста. Ныццафта йæхи иннæ дуарыл.) Мæ фырт! Мæ фырты мын ма ахæссæд. Нæ, нæ! Нæ йын æй ныууадздынæн.

Варка (фæхæцыд Хъамболатыл.) Хъал кæныс сывæллоны! Уыдон сæ уарзондзинадæй зæххыл нал цыдысты, дæ сывæллоныл ма уыдысты?!

Хъамболат. Куыд? Мад йæ дзидзидай сывæллоны ныууагъта! Мад! Æмæ афтæ дæр ваййы? Цы йын кæндзынæн æз, Варка? Кæм ис æхсыр? Цытæ дзурын?.. Нæ, ды мæнай хъазгæ кæныс. (Æрбацæуы йæм.) Калмау судзгæ цæмæн æууилыс мæ риу?

Варка (цы акæна, уый нæ зоны. Ныццафта йæхи æхсыры æвгтыл.) Мæнæ, æхсыры æвгтæ дæр ма йын ныууагъта Алихан. (Фелвæста йæм гæххæтт.) Мæнæ кæсыс? Суанг ма йын сывæлæтты æхсыры къухнийы гæххæтт дæр райста. Ма тæрс, уыдонæн алцыдæр хъуыдыгонд уыдис.

Х ъ а м б о л а т (мæсты худт бакодта. *Æркаст æхсыртæм*). Алихан? (*Фæхъæр кодта.*) Æмæ йæ чи скодта мæ сывæллоныл мæтгæнæг, чи у, цы йæ хъæуы? Зæгъ-ма? (*Фелвæста æхсыр æвгты æмæ сæ рудзынгæй фехста.*)

В а р к а. Цы бакуыстай? Цы ма ратдзынæ сывæллонаен, куы сыхъал уа, уæд?

Х ъ а м б о л а т (фæллад уагъд æркодта йæхи бандоныл). Сывæллон куы сыхъал уа... О, о, куы сыхъал уа. (*Хъамболат хъуыдыты ацыди.*)

В а р к а. Дæ адджын цард доны къусы сæфт фæкæн... Уæвгæ уын афтæ хъæуы. Диссаг сты нæлгоймæгтæ. Дардыл фæзилынц усгур. Афтæмай та, чи зоны, æмæ сæ тæккæ фарсмæ ваййы диссаджы чызджытæ. Гъеныр мæнæн Хадизæты царды хуызæн цард куы уыдаид, ды уый куыд уарзтай, мæн исчи афтæ куы уарзтаид, уæд... Кæй зæгъын æй хъæуы, йæ зæрдæйы ахæм стыр уарзондзинад кæмæн басыгъди, уымæн йæ бон нал суаид афтæ тынг уарзын, фæлæ цæуылнæ... Йæ фарсмæ тыхджын адæймаг куы æрбалæууа... Ей, уæууæй, уæууæй, Хадизæт, дæ сывæллоны ныууадз, дæ дзæбæх лæджы! Æз мæхи амардтаин, уæддæр ахæм хъуыддаг нæ бакодтаин. Æз афтæ уарзын сывæллæттæ дæ-дæ-дæй! Искуы дæхион нæ, фæлæ искай хъæбулы уæддæр æрба-хъæбыс кæн. Æз ын авгау æрхауынай тæрсин. Гъеныр дæ хуызæн лæджы раз Алихан нæ, фæлæ йæ ныхыл авд стъалыйы кæмæн æрттывтаид, ахæм лæгмæ дæр нæ фæкастайн.

Х ъ а м б о л а т. Æхсыры æвгтæ дзæгъæлы асастон. Уыдон та цы аххосджын уыдысты?! Исты æрхъуыды хъæуы.

В а р к а (*йæхицæн*). Уæнгæл дын йæ хурхы ацæуæд.

Х ъ а м б о л а т. Сывæллон... сывæллон куы райхъал уа... Багъæц, æнхъæлдæн, райхъал.

«Мæ хъæбул». Дыууæактон, фондзнывон пьесæ.

МÆ БÆЛЛИЦТÆ

* * *

«Мæнæн уа ‘рмæст» – мæ зонд нæ карста никæд,
Цъæх бирæгъау нæ уыдтæн мулкыл зыд.
Æндæр йæ рæстæг нард фынгтыл æрвитæд, –
Мæн иу мисхал дæр адæмæй нæ хъуыд.

Нæ мардтæн кадыл, буц митæ нæ уарзтон,
Сæрæй нæ кодтон искæй дуæрттæ пырх.
Мæ уды хъыгтæ адæммæ нæ хастон,
Фæлæ рæстуды ‘фхæрæгæн нæ барстон,
Йæ ныхмæ-иу æрлæууыдтæн хъæддых.

Мæ фындз нæ тъыстон искæйты ныхасы,
Нæ хуыдтон искæй раст хъуыды фæлдыст.
Уынаффæгæнæг хистæртæн сæ разы
Мæ ныхас нæ, мæ улæфт дæр нæ хъуыст.

Мæ цæст нæ уарзта иуæн дæр æвзæр,
Кæйдæр хорз мын уыд хи хорзау æхсызгон...
Кæм-иу бахъуыд, цы хъуыддаджы, мæ сæр,
Фæстауæрц уым мæ хъаруйыл нæ зыдтон...

Аслам амæндтæ Скæнæгæй нæ куырдон,
Уыди мын уарзон йе ‘ппæт хуызты цард, –
Кæм-иу фырцинай сабийау ыскуыдтон,
Кæм-иу ыстынг, цæссыгкалгæ, мæ зард.

Фæлмæнахаст, æфсармыхауд – æппæтæй,
Фысы комæй нæ раластаин хал...
Фæлæ Рæстдзинад... Калынд ыл сæ хъал...
Йæ сæрыл тох мын рардæуыд хъысмæтæй.

* * *

Æвæдза, диссаг у лæджы цард,
 Лæмбынæг æм æрдар дæ хъус:
 Хатт афæдз акæны уысмы тахт,
 Хатт иу бон ахæссы æнус.

Нæ дардтон мурмæ дæр мæ зынтæ,
 Фæндæгтыл – размæбырст, ныфсхаст.
 Ныр цас кæны мæ балц цыбырдæр, –
 Фæстæмæ арæхдæр мæ каст.

Мæныл фæкафыдысты бонтæ,
 Хъæбæртæ абырыд мыл цард:
 Зынын мæ хистæртæй зæронддæр,
 Нынцъылдтæ, бахус мыл мæ царм.

Æз хатын: раздæрау мæ уæнгты
 Мæ хъару нал кæны фæдис,
 Фæлæ мæм удхæссæг нæ уæнды,
 Нырма мæ дардмæ лидзы низ.

Мæ уд бæрзонд бæллицтыл хъарын,
 Æз фарны рухс циныл тыхсын, –
 Æнцонтæй мæм фæндаг ыссарынц
 Хæддзутæ – сагъæс æмæ зын.

* * *

Поэты кадджын ном хæссон, –
 Мæхимæ ахæм хæс нæ исын:
 Бæрзонд Парнасы рындзмæ схизын
 Мæнæн нæ бауызæн мæ бон.

Мæ раны асæттид æндæр,
 Зæгъид: «мæхи цы хурхæй марын»,
 Æз та мæ уды монцтæ хъарын,
 Фыссынтæм бавдæлын уæддæр.

Уæддæр йæ цæрайæ цæрын,
Поэзи – удæндæгъд мæ риумæ,
Æмæ, бæгуы лæгау, мæ хъиутæ
Фыссыны мондагæй хæрын...

Поэзийæн йæ хъæстæ ронг
Æз афтæ барвæндонæй нуазын:
Йæ судзгæ рыстæй риссын уарзын,
Кæны мæ цардбæллон, æвронг.
1994

* * *

Уæдæ кæд не ‘хсæн Афон скæнид арæн,
Фæлмæст риуы ма уыцы иу ныфс уыд:
Фæстаг хорзæхау зæрдæйыл лæууыд
Мæ зын, мæ тыхстæй фервæзты мадзалæн.

Фæлæ йын хос кæд чи скодта адзалæн,
Йæ азарæй куыд фервæздзынæ, куыд?
Цы мын æрхаста бонты цыд – рæвдыд?
Æви мын уыд фыдæнхъæлы фæлварæн?

Æз агуырджын мæ уарзтæн дзуапп æдзух,
Йе сфæнд-иу кодтон: бакæнон ыл сомы –
Уæлахизмæ нæ баххæссыд мæ къух...

Мæн уарзт йæхицæн ног лæггæдтыл домы,
Æппын мæ удыл ауæрдзын нæ зоны.
Уысмы бæрц дæр мæнæй нæ кæны цух.

* * *

Мæ цардæмбисæй ахызти мæ фæд.
Фæивта цæсгом кары уазал ронгæй,
Фæлхæрст зæрдæ та баззади æвзонгæй.
Мæ амондæн, йе ме ‘намондæн кæд?

Уыдзынæ расыг алкæддæр æвронгæй,
 Нæ фæлгъауыс дæ ныхас хъавгæ уæд:
 Дзырд хуызыл свæййы комдзогæй пæуæг,
 Куы тона риу æхсидгæ уарзты монцæй.

Сызгъæрин фестай, не Сфæлдисæг, уастæн,
 Ёрбайрох вæййынц адæймагæй й' азтæ:
 Цу, ацу æмæ уыцы зæрдæ сбæтт!

Ёрдзон фæтк, дæу, о, чифæнды дæр фауæд,
 Дæ фарс рахæцæг иунæг лæг дæр ма уæд,
 Мæнæн æвзонгад удыхъæдæй дæтт!

* * *

Нырттыфта рындз... Йæ сæрмæ арв ныйирд и,
 Фæтар и рухсæй сау мигъты фæлтæр.
 Кæрæй-кæронмæ акалдта цæхæр
 Сæуæхсиды рæдæнг хæрдгæйы Цъити.

Ыссыгъдысты зæрин тынтæ йæ риуыл,
 Хæрынц ын уарзты судзгæ батæй ард.
 Сæрæй бынмæ зынджы хох фестад иууыл,
 Йæ ихын тæрттæй рагуылф кодта «арт».

Ёррæвдыд и дæвдæг Цъитийы зæрдæ,
 Ёртæфсти хуры пиллонæй, æртад.
 Йæ тигъæй коммæ æхсæрдзæн хъæргæнгæ
 Ёрхаудта 'мæ йæ сыг-фæздæг ыскалд.

Мæ уд фырцинæй риссы æмæ райы,
 Цъæх Цъитийау æхсидгæ уарзты тайы.

2001

ХЪÆДЫ ÆМБИСÆНДТÆ

Аргъау

Номдзыд цуанон Чеджемагаты Алыбег къæппæджытæ сæвæрдта Арыхъхъы рагъыл – хъæддаг хуыты надвæдыл. Дыууæ къæппæджы дæр сæ куыст бакодтой: сæ иуы Рувас бахауд, иннæйы – Бирæгъ. Æхсæв-бонмæ сæхи ратон-батон фæкодтой, сæ алыварс арф мит банай кодтой. Фæстагмæ сæ магуырыбон базыдтой æмæ кæрæдзи комкоммæ ‘рхуыссыдысты фæлладæй.

– Гъы-ы! – хъырниæгау бакодта Бирæгъ. – Цæрæнбонты, Рувас, мæ худинагмæ бæллыдтæ æмæ цин кæн: фæдтай мæ уæнтæхъил æмæ магуырай.

– Ды та, Бирæгъ, цæрæнбонты мæныл цуан кодтай. Æмæ мæнæ къахахстæй дæ разы хуысын: бахæр мæ! – тæргайхуызæй загъта Рувас дæр.

Бирæгъ къахы коймæ йæ къæппæгахст дзæмбымæ æркаст, йæ сырх æвзагæй йæ асдæрдта æмæ йæхицæн дзурæгау афтæ зæгъы:

– Ныртæккæ ма хæрыныл дæн? Мæнæ исты мадзалай куы фервæзин ацы къæппæгæй...

– Куы фервæзиккам, уæддæр та мыл цуан кæнис, Бирæгъ! Цал æмæ цал рувасы акъæмс кодтай?!

– Омæ уæдæ цы бакæнон, Рувас? Æз бирæгъ дæн, бирæгъ! Никуы фехъуыстай, æххормæг бирæгъ йæхи сæр дæр ахæрдзæн, зæгъгæ?

Рувасы хинæйдзаг цæстытæ дыууæ зынгау ферттывтой:

– Æмæ ды никуы фехъуыстай Хъæды æмби

сонд: «Бирæгъ дæр ма, дам, йæ сыхаг уæтæрма нæ бырсы». Уæд æз дæ сыхаг куы дæн, Цъæх Бирæгъ!

Бирæгъ йæ бур цастытæ æрæхгæдта æмæ та йæхицæн дзурæгау афтæ бакодта:

– Уæдæ æз та ахæм æмбисонд фехъуыстон: бирæгъ ма къæппæджы дæр фæсмон кодта, уыцы рувас, дам, мæ цæмæн аирвæзти, зæгъгæ.

Рувас уыцы æмбисондмæ фестæлфыд: фæтарсти, магуырæг. Фæлæ йæхи фæхъæбатыр кодта:

– Гъемæ уæдæ кæд фæсмон кæныс, Бирæгъ, уæд мæ бахæр! Æмæ дæ цуанæттæ ‘фсæстæй аласдзысты хъæумæ...

Бирæгъ дæр йæхи фæтæргайхуыз кодта:

– Дæу тыххæй йæ нæ загътон, Рувас. Афтæ-гъе, фыдæлты æмбисонд мæ зæрдыл æрбалæууыд...

Рувасæн йæ уд йæ мидæг æрцыд æмæ гæдывад мидбылхудгæ афарста:

– Исты æмбисæндтæ ма зоныс, Бирæгъ?

– Хъæды æмбисæндтæй фылдæр цы ис?! – йæ комивазгæ загъта Бирæгъ. – Фæлæ ныр æмбисæндтыл стæм?

– Бауырнæд дæ, Бирæгъ, химæ хъусынай æмбисæндтæм хъусын – хуыздæр.

Кæд Бирæгъыл зондджын хуыз нæ фидыдта, уæддæр йæхицæй хъуыдыгæнæг скодта. Æрæджиау афтæ зæгъы:

– Мæ фыд Цъæхой-иу ацы ‘мбисонд арæх дзырдта йæ кæстæртæн: «Хорз бирæгъы къæбыла, дам, йæ мады гуыбынай дæр уæтæртæм кæсы».

Бирæгъæн, æвæццагæн, йæ фыд Цъæхойы рухс цæсгом йæ цастытыл ауад æмæ джихæй бирæ фæкасти, стæй афтæ бакодта:

– Æвæдза, Цъæхой диссаджы цæрдæг æмæ гæппой уыди. Хъæды салф-иу йæ сæрыл куы рахаста, уæд-иу миты фæздæг йæ сæрма тахти урс дымгæйы хуызæн. Сагсæгуыт цалдæр гæппæн æййæфта! Хуыккомæй-иу рувасы фелвæста йæ сырх дымæгæй...

Рувас та хæрдмæ фесхъиудта æмæ кæуæгау-рæйæгау бакодта:

– Йæу-йæу-йæу! Цы уæ дарæм, бирæгътæ? Цæрæнбонты нæ цæмæн ахсут нæ сырх къæдзилтæй?

Фæлæ Бирæгъ йæ рагбонты мысинæгты уыйбæрц дард ахæццæ æмæ Рувасы катæй хъусгæ дæр нæ фæкодта.

– Уæдæ цы каджын æмæ хъæбатыр уыди Цъæхой! –

джихтæгæнгæ, дзагъырдастæй дарддæр дзырдта Бирæгъ. – Зæххы мигъ æй уромгæ нæ кодта, Арвы мигъæй тæрсгæ нæ кодта...

Бирæгъ иуцасдæр ницуал дзырдта. Стæй арф ныуулафыд йæ фæллад фæрстæй æмæ афтæ зæгъы:

– Фæлæ иу хатт... Иунæг хатт фæтарсти Цъæхой.

Рувас цымыдисæй бакасти Бирæгъмæ. Æхсызгон ын уыди, кæддæр Цъæхой дæр кæй фæтарст, уый. Æмæ, йæ сусæг цин æмбæхсгæ, æхсызгонæй хъуыста дарддæр.

– Æрмæстдæр иунæг хатт фæтарсти Цъæхой. – Ногæй та загъта Бирæгъ. – Иу уаргæ бон сæгъ раскъæфта уæтарæй æмæ йын йæ хъусы гакмæ куы фæкомкоммæ, уæд нырдиаг кодта, нынниудта, мæнæ мæхи куыд байсæфтон! – Ай Чеджемагаты цуаноны сæгъ куы у æмæ мын æй нæ ныббардзæни, зæгъгæ.

– Æмæ цы фæци Цъæхой? – цымыдисæй афарста Рувас. – Амардта йæ Чеджемагаты цуанон?

Бирæгъ та арф ныуулафыд æмæ зæгъта:

– Нæ. Маргæ йæ н’ акодта. Фæлæ...

– Фæлæ цы?! – дарддæр цы уыди, уый базонын тынг фæндыди Рувасы.

– Дарддæр та уый уыди, æмæ Цъæхой цуаны цауын нал уандыди уæтартам, быдыртам. Лæгæты фарсмæ йæ хуыккомы цур куырм уырыты ахста æмæ афтæмæй царди иунæгæй. Бирæгъты астæу ын къуылых рувасы кад дæр нал уыди...

Рувас дисгæнæгау бакодта æмæ афтæ зæгъы:

– Æмæ уæм афтæ æгад цæмæн у, бирæгътæ, уырытыл цуан кæнын? Мах уæдæ суанг мыстытыл дæр æнарвæссон нæ кæнæм. Уæлдайдæр зымæгон узал бонты!

Бирæгъ йæ дзагъыр бур цæстытæй бахудти:

– Мыст та циу?! Бауырнæд дæ, Рувас, ирон фысæн дзы æмбал нæй. Хъæдрæбын куы бауасы: «Бе-е-е! Бе-е-е!...»

Рувас, цыма æцæгæйдæр фысы уасын фехъуыста, уыйау йæ дынджыр хъустæ фæхъил кодта:

– Мæ ныхас дын хъыг ма уæд, Бирæгъ, фæлæ йæ æргомæй зæгъын: дунейы мидæг карчы хъуыдаттæй хуыздæр æмæ ‘хсызгондæр зарæг нæй.

Зарæджы коймæ Бирæгъы зардыл æрбалæууыд, кæддæр-иу йæ мад Бирæгъон æфсæстæй цы зарæг кодта, уый, æмæ йæ ныццæлхъ ласта:

*Нæл фыстæ ласын
Хæрæгуæрдонай, гъей!
Кæсынц мæм сырдатæ
Хæлæгæргомай, гъей!*

Бирæгъмæ гæсгæ Рувас дæр ныззарыди:

*Куыд бирæ уарзын
Æхсæвай-бонай, гъей,
Кæрчытæ ласын
Хæрæгуæрдонай, гъей!*

Арыхъхы рагъ сæ сæрыл систой Бирæгъ æмæ Рувас. Иуыр-
дæм – уасгæ, иннæрдæм – ниугæ!..

Сæ хæдфарсмæ, фæлдæхт бæласы бынæй сæм Арс йæ
хъоргъæй рабырыди. Йæ дынджыр дзæмбытæ уигъгæ ныууын-
æргъыдта:

– Бæстæ уæ сæрыл цы систат?! Цæмæн мæ райхъал кодтат?!

Бирæгъ æмæ Рувас хорзау нал уыдысты, арсы дзæмбытæм
бахаудзыстæм, зæгъгæ. Бæргæ та амбæхсиккой искуы хъæд-
рæбынты, къутарты астæу, фæлæ сæ къæппæджытæ фезмæ-
лын нæ уадзынц. Мыстытау ныхъхъус ысты. Заргæ нæ, фæлæ
хъыпп-сыпп дæр нал уæндынц.

– Æз кæмæ дзурын?! – абухы та Арс. – Цы хабар у?! Цæуыл
цин кæнут?!

Бирæгъ йæ сæр йæ дзæмбытæм нылвæста æмæ хæрдмæ
скæсын дæр нал уæнды. Фæлæ Рувас, гæды Рувас йæ мидбылты
бахудт. Йæ хинайдзаг цæстытæ та дыууæ зынгау ферттывтой
æмæ афтæ зæгъы:

– Куыннæ цин кæнон, Арсæмæг?! Æфсати мын Ногбонмæ
дыууæ замманай къæппæджы балæвар кодта.

Арсæн йæ хъæлæс фæфæлмæн æмæ дисгæнгæ афарста:

– Цавæр къæппæджытæ?

– Замманай къæппæджытæ: зыгъарæгахсæнтæ! – загъта Ру-
вас æмæ ма Арсæмæджы зæрдæ барухс кæныны тыххæй йæ
ныхасмæ бафтыдта. – Ахæм къæппæг дæ куы уа, уæд цæрын
тынг æнцон у: къæппæг æрцахста, арс бахордта!

Арсы зæрдæ æцæгæйдæр барухс и. Æмæ ма Рувасы ныхæстæ
йæхинымæр цалдæр хатты афæзмыдта: «Къæппæг æрцахста, арс
бахордта!..»

– Кæм ысты уыцы къæппæджытæ?! – йæ ныхас та анæрыд
Арсæмæгæн.

– Иу дзы... мæнæ Бирæгъæн... радтон, – йæ цæстытæ радава-бадав кæнгæйæ дзуры Рувас. – Дыккаг къæппæг дæр агуырдатæ, фæлæ йæ нæ радтон. Уый та, зæгъын, мæнæ Арсæмæг куы райхал уа, уæд æй уымæн ратдзынæн... Тыххæй мын æй иста, Арсæмæг!

Арс æнæуынон цæстæй бакасти Бирæгъмæ æмæ уынæргъæгау бакодта:

– Рагæй-æрæгмæ дæр зыдгæнаг у бирæгъ.

Рувас ма Арсы ныхасыл æмпъузæн авæрдта:

– Тархъæды æмбисондæн баззад: «Алчи зыдгæнæджы бирæгъ фæхонь...»

Арс йæ дынджыр сæр уигъгæ ракас-бакас кæны:

– Кæм и, кæ, Рувас, уыцы къæппæг?

– Мæнæ и, мæнæ! – къæппæгмæ амонгæйæ дзуры Рувас. – Мæхицæн дзы хъазыдтæн æмæ цыдæр хуызы мæ дзæмбыйыл фæфидар и. Рафтау-ма йæ, Арсæмæг.

Арс Рувасы дзæмбымæ æргуыбыр кодта.

– Æрмæст мын мæ къах ма фæриссын кæ, Арсæмæг! Æз – дæ мад, дæ фыды уазæг.

– Ма тæрс, Рувас, – багуым-гуым кодта Арс æмæ Рувасы дзæмбыйæ къæппæг хъавгæ рафтыдта.

Рувас куыддæр феуæгъд, афтæ митæмбæрзт къутæрты сарты гæппытæгæнгæ, чыллиппытæгæнгæ ныййарц Арыхъхъы рагъыл. Арсæмæг ма йæ фæдыл джихæй бирæ фæкасти, стæй йæ къæппæгмæ ракас-бакасгæнгæйæ фæстæмæ йæ хъоргъмæ бабырыди.

Фæлдæхт бæласы цур Арыхъхъы рагъыл иунæгæй баззади Бирæгъ. Æнхъæлмæ касти, уæдæ мæм Рувас фæстæмæ раздæхдзæн æмæ мæ къæппæгæй фервæзын кæндзæн, зæгъгæ. Фæлæ куы ‘рталынг æмæ Арыхъхъы рагъ æхсæвы тары куы аныгъуылд, Бирæгъы æрмæст уæд бауырныдта, йæ зонгæ Рувас æм кæй нал раздæхдзæн, уый. Æмæ йыл йæ зæрдæ нæ худти Бирæгъæн. Уымæн æмæ Рувасыл, стæй йæ хотыл бирæ хæттыты цуан кодта...

Бирæгъ фæсмон ницæуыл кодта. Хорзæй-æвзæрæй йæ фыдæлтау фæцарди бирæгъы цардæй. Ныр, чи зоны, ралæууыд йæ фæстаг æхсæв. Æмæ уазал дымгæйы æхситмæ хъырнагау баканы, уынгæгхъæлæсæй нынниуы...

Раст уыцы рæстæг та Арыхъхъы рагърæбын, Ададжы фахсыл

йæ хуыккомы хуыссиди Рувас йæ лæппынты астæу. Æмæ хъуыдытæ кодта Бирæгъыл. Фæлæ цин дæр, фæсмон дæр ницæуыл кодта. Æрмæст-иу хатгай Арыхъхъы рагъæй уадтымыгъы ниуын куы райхъуыст, уæд та-иу фестæлфыд Рувас æмæ джихæй каст йæ хуыккомæй миты рухсмæ...

ФÆС-АРГЪАУ

Ацы аргъау куы ныффыстон, уæд æй кæсынмæ радтон нæ сыхæгты гыццыл чызг Фаридзæмæ: æртыккаг къласы ахуыр кæны æмæ мæ аргъæутты фыццаг кæсæг уый вæййы.

Фаридзæ мын мæ къухфыст фæстæмæ куы радта, уæд мæ ‘нкъардæй бафарста:

– Бирæгъ та цы фæци?

Бирæгъ, зæгъын, Арыхъхъы рагъыл базади.

– Уыцы талынджы?.. Уыцы уазалы?.. Къæппæджы?!

Фаридзæйы цардбæллон æрвхуыз цæстытæ афтæ æнкъард уыдысты, æмæ сфæнд кодтон: уæдæ, зæгъын, аргъау цæуыл фæци, уыцы хабар дæр æххæст радзурон.

Хабар та æцæгæй уыди афтæ. Цæвиттон, Бирæгъ Арыхъхъы рагъыл иунæгæй базади Стыр Тутыры æртыццæг æхсæв. Уыцы ‘хсæв Тутыр уæлдай лæмбынæгдæр фæкæсы йæ бирæгътæм. Уæлдай къæрцхъусдæр вæййы уыцы ‘хсæв бирæгъты бардуаг. Æмæ Арыхъхъы рагъæй йæ цъæх къæбылайы ниуын куы фехъуыста, уæд фырмæстæй миты тымыгътæ рауагъта. Миты урс тымыгъыл бадгæйæ балаууыд Арыхъхъы æмæ йæ тых, йæ бонæй ныххоста Чеджемагаты цуаноны кулдуар. Алыбег фехъал æмæ бадис кодта:

– Кæркуасæнты афон мын чи хойы мæ кулдуар?

Алыбеджы ныхасмæ райхъал хæдзары æфсин дæр æмæ афтæ зæгъы:

– Уый дымгæ хойы нæ кулдуар.

Уыцы рæстæг сарайы аджы сæр дымгæ раппæрста зæхмæ æмæ йæ гыбар-гыбур райхъуысти.

– Хъусыс, лæгай? – дзуры та æфсин. – Уыдон дымгæйы митæ сты. Афынæй кæ.

Уадтымыгъы уынаер фæсабырдæр æмæ та ‘рфынæй сты бинонтæ. Фæлæ Тутырæн йæ мæт къаддæр нæ кодта æмæ та ныххоста

кулдуар. Дуары дыккаг хостмæ Алыбег фæгæпп ласта, йæ тинты кæрц йæ уæлæ æрбакодта æмæ дуармæ балæууыд, уазæг Хуыцауы уазæг, зæгъгæ. Кæсы Алыбег æмæ – дуармæ ничи. Раст уыцы рæстæг Миттымыгъы Æфсургъыл йæ разы барæг фестад æмæ йæм нæргæ-ниугæ хъалæсæй дзуры:

– Базæронд дæ, номдзыд цуанон! Æмæ Арыхъхъы рагъыл къæппæджытæ æвæрын байдыдтай ды дæр сæмпæрчты цуанонны хуызæн...

Алыбег базыдта Тутыры йæ их нæргæ-ниугæ бирæгъы хъалæсæй æмæ йын æгасцуай зæгъон, зæгъгæ, куыд ахъуыды кодта, афтæ барæгæй-тымыгъæй цыдæр æрбаисты.

Мæнæ худинаджы аллайæг фæдæн, зæгъгæ, Алыбег йæ сау-барц сырх бæхыл абадт æмæ Арыхъхъы рагъыл балæууыди «Тутыр мæм дзæгъалы нæ фæзынди! – хъуыдытæ кæны Алыбег. – Æвæццæгæн, йæ цъæх къæбыла мæ къæппæджы бахауди».

Алыбег хъæддаг хуыты надвæдмæ бахæццæ. Бæх бирæгъы тæф бамбæрста, йæ фæстаг къæхтыл алæууыди армаццæгæй цæвæгау æмæ ныммыр-мыр кодта. Бæхы уасынмæ фæлдæхт бæласмæ хæстæг миты гыццыл обау базмæлыд: сырды йæ сæр бауыгъта, миттæ фæйнардæм фæтахтысты, æмæ арвгæрæтты рухсмæ Бирæгъы сæр бæлвырдæй разынд. Къæппæгахст кæй у Бирæгъ, уый зæронд цуанон уайтагъдæр бамбæрста.

– Ма тæрс, Бирæгъон, ма тæрс, – хатыртæ курагау фæлмæн ныхас кæны Алыбег.

Бирæгъ уыцы сабыр æмæ ‘нкъардæй кæсы. Цыма йæ мæлæтыл рагацау сразы æмæ ницæмæйуал тæрсы: нæдæр уазалæй, нæдæр къæппæгæй, нæдæр цуанонæй...

Алыбег миты бын йæ къухтæй старгæ къæппæгмæ бахæццæ. Къæппæджы феуæгъд æмæ Бирæгъы фæгæпп баиу сты. Фæлдæхт бæласы сæрты ма йæ тæвдæй агæпп кодта Бирæгъ, стæй фæстаг къахæй цудгæ-чиугæ митæмбæрзт къутæрты аууон фæци.

Уæдмæ æрбарухс, æрбабон. Чеджемагаты номдзыд цуанон къæппæг систа йæ къухмæ, бирæ йæм фæракаес-бакаес кодта, стæй йæ фехста рагъдæлбыны адагмæ. Иу хатт ма фæкасти, Бирæгъон цы къутæрты аууон фæци, уырдаæм, стæй йæ бæхыл сбадтис æмæ рараст и хъæумæ амондджынай, зæрдæрухсæй...

ХÆУЫТАТЫ Къоста

ДÆЛИМОН НÆ ДУДЖЫ – АЛДАР

ХЪАСАПМÆ ФÆНДАГЫЛ

1930 азы Сыбырмæ фæндагыл æмæ ахæстоны æнаххосæй кæй амардтой, уыцы дзæнæтыбадинаг Мыдойты æфсымæртæ Хаджумар, Алихан, Цæрай æмæ Амуры рухс нæмттæ дзы арын.

Уæнгуыты поезды ласынц,
Стонг æмæ ‘нтæфæй мæлынц.
Вагæттæй холлаггур уасынц, –
Дардмæ фæдисхъæр кæнынц.

Фондз боны дон сын нæ радтой,
Судзы сæ хуры зынгцæст.
Уæнгуыты уавæр, сæ марой
Фæлвæра зоны æрмæст.

Адон, дам, ласæм хъасапмæ,
Поезды скъæрæг зæгъы.
Фæндаг нырраст и Хъазанмæ,
Дæрддзæг фæстæмæ тæхы.

Афтæ Сыбырмæ фæхастой
Хуыздæрты марæг сырдатæ.
Хъæубæсты ‘фсымæртау уарзтой
‘Фсармджын Мыдойты гуырдатæ.

Фосы зæрдæхалæн уастæй
Хъомпал хъуыдыты – мæ сæр.
Раст цыма æртынæм азты
Ласынц хъасапмæ мæн дæр.

*1979 аз, Сусæны мæй,
Дзæуджыхъæу*

ЦАГЪАЙРАГ

Æрдзæй у дзуттаг йе хъазайнаг,
Дæхи уæгъдибар уари хон,
Уæддæр дæ сау тыхты цагъайраг.
Цагъар дæ счынд гуырджæй, уый зон.

Дæ бар дын айста технократи,
Ды та – йæ фидиуæг, йæ куырдж.
Дæ «æз» йæ азарæй ныттади,
Дæ удварн де уæнгтæй фæлыгъд.

Уæй у дæ курдиат æд зондæй –
Лæг у, цæххы путау, товар.
Кæсы дæм дæлимон бæрзондæй,
Уый у ныр мах дуджы æлдар.

Ис, ис, дам, махмæ демократи,
Зæгъынц фæлитойтæ цæстмæ.
Уый у цагъардартæн сæ харти.
Йæ ран – фыдæх тауты бæстæ.

Уым уæгъд нæ дæ, нæ дæм ис хи фæнд,
Сæнттæ пъæззы фыны цæгъдыс.
Дæ уд дæ къодахæй у иппæрд
Æмæ дзы хицæнæй цæрыс.

Ды адард дæ дæ дин, дæ зæххæй –
Кæм уыдтæ Скæнæгмæ хæстæг.
Æрчъиц, æрчъиц, гормон, дæ сæнттæй,
Ыссар фыдæлты уаз уæзæг!

*1999 аз, Тæгънджы мæй,
Дзæуджыхъæу*

ИРЫ ЗÆХМÆ ТÆРГАЙ МÆЙ АРЦЫД

Зарæг

О, нæ зæхх, нæртон æфсин,
Райхъал у, мæ царды цин!
‘Рбазынд та нæм уалдзæджы къæсæр.
Тагъд нæм арвæй хурзæрин
Фарны тынтæй хуудзæни,
Сдардзæни та малусæг йæ сæр.

Мæргътæ та æртæхдзысты,
Фæндыртæй æрцæгъддзысты,
Удæвдзæг сын амондзæн Сырдон.
Зайæгхал цъæх дардзæни,
Дидинаг та ‘фтаудзæни,
Уацилла йыл бапырх кæндзæн дон.

Хилæгойтæ схилдзысты,
Зулчъытæ сæ лидздзысты,
Фыййауæн фыс ратдзæни уæргъуын.
Хуымон хортæ таудзæни,
Цинай бæстæ райдзæни,
Зæрдæтæй фæлидздзæни æрхуым.

О, нæ зæхх, нæртон æфсин,
Райхъал у, мæ царды цин!
‘Рбазынд та нæм уалдзæджы къæсæр.

*1999 аз, Аертхъирæны мæй,
Хъæдгæрон*

ХАМЫРЗÆЙЫ СЫХБÆСТÆ

Радзырд

Кæддæр?.. Кæддæр, кæддæр! Æмæ уæдæ ныр та? Ныр та цы? Ныр та ницы. Кæддæр гъæйтт-мардзæ ирон хъæу, æгъдауыл хæст сых, гуыппырсар лæгтæ, куыстхъом, цардбæллон æмæ фæрнджын адæм, ныр та ма цавæр сых? (Сыхы кой дзы нал и, кæд ма сыхбæстæ, æмæ уый дæр мæлæты гæзæмæ, фарн куы нæ уа, уæд.)

Кæддæр Хамырзæ æмæ хъæубæстæ, стырæй чысылæй – фидæн аразджытæ. Сæумæ-цъыккæй-иу куысты уæлхъус уыдысты. Фæллоуарзаг æмæ цардмæтырнаг фæлтæр: æнцон уа, зын уа – ницæмæ дардтой сæ зындзинæдтæ, сæ ныфс алцæмæ дæр хастой уæды амондджын къонаты хистæртæ.

Кæддæр! Уæдæ, уæдæ! Мачи йыл гуырысхо кæнæд: æцæгдæр афтæ уыдис. Хуыцаумæ кувæг æмæ æууæнкджын хъæубæсты адæмы цард. Ехх, æвæдза, æмæ ныр Хамырзæ йæхи цæстæй куы фенид, цæмæ æрхаудта йæ уарзон хъæубæстæ, уæд, цымæ, цы зæгъид?

* * *

«Мæ фыны йæ куы никæд фенын... Уæд ныр цы ‘рцыдис?’ – тыхсы йæхинымæр Рæмудз.

Боныцъæхтæ зына-нæзына хæхты сæрты æрбахызтысты. Сæрдыгон æхсæв та цы у – цæсты фæныкъуылд. Иу уарзон бадты фаг куы нæ у. Уæдæ йыл ныр æхсæв цы ныддаргъ? Уæд цымæ цæмæн? Цы амоны? – ацы зæрдæхсайд схъисау сæрымагъзы ныссагъдис.

...Кæмдæр дард, цыдæр æнахуыр ран тыгъд быдыры, мылазон пъæра саудалынджы йæ фыд Хамырзæ уыцы фæлладхуызæй æрбацæйцыдис. Æнæнхæлæджы фембæлд рауад фыны фыд æмæ фыртæн. «Цæй куыд у? – фæрсы Хамырзæ. – Хорз у, – дзуапп дæтты Рæмудз. – Куыд сты сыхбæстæ? – Хорз, – дзуапп та дæтты Рæмудз. – Кæд сæ федтай фæстаг хатт? – йæ ныхас дарддæр кæны фыд. – Æрæджы нæ... – Куыд у нæ хæдзар? Афтæ фехъуыстон, цыма ныдздзæллаг æмæ ныккалдис... Æмæ йæ къæрныхтæ фæйнæрдæм фæхастой, ныддымдтой... Уый æцæг у?

– Цæмæн зæгъыс, мæ фыд. Лæууы йæ бынаты. – Афтæ дæр ма мын загътой: сыхбæстæ дæр, дам, мæгуыры къултæ кæнынц. Сæ бон, дам, ницыуал у. Кæрæдзи нал зонынц. Нал сæм ис æууæнк, æгъдау æмæ уаг?

Ам Рæмудзæн йæ бон æргом дзуапп радтын нæ бацис, йæ фыды никæддæр асайдта. Уæдæ ныр дæр йæ бон нæу гæды ныхас зæгъын йæ фыдæн.

– Нæ зонын, – æдых дзуапп райста фыд йæ фыртæй, цыма йæ урок нæ сахуыр кодта æмæ ахуыргæнæгæн дзуапп лæвардта.

– Уый хорз нæу: куыд сты дæ сыхбæстæ, уый ма зон! Уæдæ ма хъуамæ лæг цы зона? Царды бындур – адæймаг, æууæнк. Фыды хæдзар æмæ сыхбæстæ. Уыдон нал сты, зæгъгæ, уæд ирон лæгæн йæ сæфты бон æрцыд... Бамынæг царды рахæцæн. Æз бирæ рæсугъд бонтæ арвыстон мæ уарзон сыхæгтимæ. Уæдæ нæ хæдзар дæр... Ма йæ бауадз фæцудын, науæд дæ фыдæн фыртæн нæ райгуырдтæ. Худинаг дæ сæрмæ ма ‘рхæсс! Алцыдæр хорз у: исбон, æхца, куыст, бынат, паддзахад æмæ адæмæн лæггад кæнын, фæлæ дæ лæджы бынатæй фæцудыдтай, зæгъгæ... Ном æмæ кадимæ ницæмæн ис абарæн.

Ныр æз цæуон. Нæ мæ ‘вдæлы. Ды та, лæппу, дæхимæ кæс уе ‘гъатыр рæстæджы.

– Æз дзы ног хæдзар сарæзтон...

– Кæм?

– Тигъыл. Фæндаджы был. Нæ цæхæрадоны иннæ кæрон.

– Æмæ дзы чи вæййы?

– Нырма уал ничи.

– Уæдæ кæм сты дæ бинонтæ?

– Чи – кæм, чи – кæм. Æндæр бæстæты...

– Æмæ уæд нæ хæдзар та кæй бар у? Мæнæ цытæ хъусын, мæнæ!.. Ау, уæдæ мах уыцы стыр фæллæйттæ камæн ныууагътам?

Ныр фæстæмæ мæрдты бæстæй раздæхæм? Сталины уын ракаæнæм? Уæхæдæг цы архайæг, цы кусæг стут? Уæ сæрмæ цытæ хæссут?!

* * *

Хур нæма скаст, афтæ Рæмудз йе взистхуыз цæхæртæкалгæ «мерседесы» хъæуырдаæм ахæцыд. Уаддымгæйау атындзыдта. Цæлхытæн дæрзæг асфальтыл сæ физонаджы цъыс-цъыс хъустæ хъыдзы кодтой. Уыцы иугæндзон æхситт-сыффытт хæдтулгæйæн йæ адджын зарагау уыд.

Рæмудзмæ цæмæдæр афтæ кастис, цыма йæ цавæрдæр æгæрон знæт тых фæсте æрбасуры æмæ йын мæнæ йæ цыргъ дзæмбытæ йæ фæсонты ныссадздзæнис.

Кæд Рæмудз хивæнд, лæппуйæ рæдийаг æмæ фыдуаг уыд, уæддæр йæ фыды ныхасы сæрты никад ахызтис. Йæ фыд ын зынаргъ у. Сæрыстыр дзы уыд. Æмæ ныр йæ зæрдыл æрлæу-уыдис: йемæ-иу æй куыд акодта хъæдмæ суг кæнынмæ, сæрдыгон – хосгæрстмæ, фæззыгон Хуыцауыдзуары бынмæ – бæлондзуан, Æрæфмæ та-иу – кæсаг ахсынмæ зæронд дыргъдонны рæзты. Йæ дæрзæг армытæппæн куыд фæлмæн уыд, куыд зæрди-аг æмæ уарзон ныхас-иу кодта йемæ цардыл, цыма æцæг лæг уыдис, науад та йæ рагон хæлар. Ныр дæр ма йæм диссаг кæсы, куыд æргом æмæ æууæнкджын уыд йæ ныхасыхъæд.

Рæмудз æй исдугмæ æмбаргæ дæр нæ бакодта, йæ развæндаг куыд амигъбадт ис, æмæ йæ русыл цæссыджы æртах куыд æрызгъордта, уый.

«Дæ лæдзы бынатæй ма фæиртæс. Кад æмæ ном – æндæр ницы баззайы лæгæй ацы дунейы», – дард кæцайдæр æм æрбаулафæд Хамырзайы хъæлæсы уызæлд.

Фæзæгъынц: адавта. Хорз, æз дæр адавтон æмæ – цы? Ау, æмæ æнæхъæн бæстæ куы фæхæлæттаг, адамы мулк сæ рæбыны куы бафснайдтой, хъæд хъæдыл, дур дурыл куы нал ныу-уагътой, цы хъуыдис æмæ цы нæ хъуыдис, уый дæр ма куы ныддæрæн кодтой, уæд, уыдонимæ абаргæйæ, тæригъæд нæу мæн дæр давæг схонын?!

Афтамæй та æз уыцы стыр исбонæй цæй тыххæй хъуамæ ма бахай кæнон мæхицæн? Искæмæ дзы цæмæн хъуамæ хауа мæнæй фылдæр? Кæм фесгуыхтысты, чи сты æмæ цы сты, уый бæрæг дæр сын куы нæй, уæд!

Иу дзы уыцы чубайстæй-цубайстæй адæмымыггаг хæдзарæй куы нæ рацыдис. Мыййаг мын паддзахады æмæ адæмы пайдайæн дысвæлдæхтæй колхозы быдырты æмæ заводты сæ цард радтой? Кæйдæр уырыты бадæн къутуйы бынæй рабырыдысты. Сæ фыдæлтæ дæр давыны куыст кодтой, сæудæджеры хъуыддаджы та фæлитой профессортæ. Æмæ уайтагъд куыд æрбамбырд сты, хæлофæй, æзфæраздæронæй адæмы исбон æмæ мулкæн сæхи куыд ахицау кодтой. Къæрныхтæ уæздан бонджынтæй агæпп ластой.

Ныр та артаг – зæххы сой – адæмæн уæй кæнынц туджы аргъæй, фæсарæнтæм æй аскъæрдтой, æхца æхцайы роны тъысынц, афтæмæй дзы нырма хуызæнæн иу куыстуат, иу хъуыддаг нæма равдыстой. Нæу сæ бон. Æрдзæй рахастой хуыскъ. Мæгуыр – зонд æмæ зæрдæйæ. Сæ удварн у дымд æмæ тыгъд быдыр. Кæм сты уæдæ сæ хъуыддагтæ, кæм и сæ лæгдзинад? Уæд сæ нæ фениккам? Хæрынц, давынц, тезгъо кæнынц сæхицæн. Æрмæстдæр сæ сæхи мæт ис. Уæвгæ та сын уыцы бар чи радта? Цы Хуыцауы хай?

Мæ фыд Хамырзæйау мын æхсæвæй-бонæй сæ гуцъатæ адæмы мæтæй рæсыдæй фæхастой?.. Цард-цæрæнбонты цы бафæллоу кодтой, туг æмæ сау хиды аргъæй цы паддзахад сарæзтой, цы æрдзон хæзнатæ самал кодтой, уыдоныл адон цæттæйæ уарæх æрбадтысты. Æмæ, дам, дын уый ног цард! Æмæ, дам, дын уый демократи, адæмæн сæрибардзинад...

Цæсгом дæр дзы хъæуы, уый ног цард схонынæн. Ног цард цы уайд, уый адæм бæргæ хорз зонынц, фæлæ кæм ис? Чи йæ сараздзæнис? Кæмæ ис ныры дуджы уыцы зонд æмæ хъару, ныфс æмæ хъæппæрис? Йæ цард чи рауæлдай кæндзæни адæмы сæрвæлтау?

Ацы цард цы у, уый у. Нырма уал радав, бахæр, дæ рæбыны бафснай дæхи фаг нæ, фæлæ ма дæ цоты цоты фаг дæр. Дæ сывæллæтты фæсарæнтæм фервит, уæд та цы нæ ваййы, æмæ ацы æнахайыры коммунисттæ æрбаздæхтысты? Алцæмæн дæр ис гæнæн. Чи ‘нхъæл уыдис, адæттæ адæймаджы йæ фыддæрфыны дæр нæ бауырныдтаид, Советон Цæдис фехæлдзæнис, зæгъгæ. Фæлæ федтат, нал ис. Хуыцауæн йæ бон алцыдæр у. Тагъд нæ кæны, галуæрдонцы цæуы. Æмæ ныддæлæмæ-уæлæмæ кодта, зæгъгæ, уæд та куыд?

Уыцы ‘хцатæ æмæ бæстыхæйттæ цы фæкæндзысты? Æмæ ма

уый иу, фæлæ лæг йæ сæрыкъоппа цы мысты хуынчъы бам-бæхсдзæнис? Куы та ныццæхгæрмæ гъой: гъама зæгъ, кæм дын уыдис? Кæм æй бакуыстай? Чи дын æй радта? Равдис-ма, кæм и дæ гæххæтт?

Фæлæ, кæд ног цард нæу, уæддæр у ног рæстæг, ног заман. Доны куы бацæуай, уæд дзы ленк кæнын хъæуы, кæнæ та дзы алагæрдын иннæ былмæ. Уæдæ иу цардæй иннæ царды былгæронмæ куыд ис дæ зæрды...

Цард цард у – æгъатыр æмæ бырынцъаг. Дæлæ кæнай, уæлæ кæнай. «Мæн афта фæнды»-йæ дзы нæ цæуы...

Ау, мæ фыд куы сарæхстис советон дуджы, уæд æз та?.. Уæды цардаразджытæй сæ фыццæгтæй куы уыдис, уæд дзы абон мæнæн ма уа? Уый та куыд? Ма дзы ратонон? Цæуылнæ мæм дзы рантыса? Иннæтæ мæнæй цæмæй лæгдæр сты? Хардзау мæм кæсы: уыдонæн – бирæ, мæнæн та – ницы?

Æз коммунисттæй нæ тæрсын. Æрбацæуæнт, цæттæ дæн: мæ тых, мæ хъару, мæ исбон, мæ мулк, мæ бæстыхæйттæ, табуафси, адæмы пайдайæн. Ныхас дæр ыл нæй – айсæнт сæ. Уый та чи не ‘мбары, æнæ адæмæй цард нæй – нæдæр Ирыстон, нæдæр хи фæрнджын къона!

Хорз, абон дæхæдæг фæминас кæндзынæ, фæлæ дæ кæстæртæ та?.. Сомбон сæм цы кæсы? Куы нæ сын æй ныббарой, æфхæрд чи баййæфта, уыдон, уæд та? Уый хъуыдыйаг нæу? Адæм та куы сфæлмæцой, куы та стыхсой сæ цагъайраджы цардæй, уæд сæ ничи баурумдзæн... Сæхæдæг уыдзысты уынафæгæнæг æмæ тæрхонгæнæг дæр. Стæй никæй бафæрсдзысты.

* * *

Сыхы лæгтæ тигъыл лæууыдысты.

– Цымæ рауардзæн? – арвгæрæттыл йæ цæст ахæсгæйæ, бафарста Хадзымырзæ: сыхы хистæр кæд зæронд лæг у, уæддæр йæ гуыры конд æмæ фæтæн уæхсчытæй бæрæг у – йæ лæджы тыхы ма ис.

– Уарынæн нæ зонын, фæлæ хур бæстæ басыгъта, – загъта Мысост, цыма бардзырд кастис, уыйау.

Мысост хатгай сыхы лæгты ‘хсæн зынгæ дæр нæ раканы. Фæлæ-иу арæх, хъæддзау лæг кæй уыдис, уымæ гæсгæ йын бирæтæ лæгъстæйаг уыдысты. Абон алкæмæ дæр æрдзон артаг – газ, фæлæ ма уæд бавзæрстаис æнæ сугæй – лæшпутæ дæ федтаиккой...

– Уарынаен дәр, хурән дәр кәй бон цы у. Хуыцау у уыдонән уынаффәгәнәг. Нәхи хабәртгә ма кәнәм. Къамәй чи ахъаздзәнис? – фәрсы Къола.

– Къамәй дәр хорз у, фәлә ацы ләгән, ныртәккә кәимә ныхас кодтат, уымән йә зәрды цы ис? – базонын фәнды Хазбийы. Хабәртгә куы нә базона, уәд йә быцъынәг атондзәнис.

– Хамырзәйы фыртәй зәгъыс?

– Уәдә, уәдә! – фәбәлвырддәр кодта йә фарст Хазби. – Гъер ма йын мах базадыстәм. Нә зәххытә нын ма балхәнәд.

– Йә зәрды ис йә фыды хәдзармә базилын.

– Әмә йә уымә дәр равдәлд? Хамырзә, бәргә, бынтә фәкодта, нә хъәу нын уый сләууын кодта йә къахыл, йә фырт та...

– Хорз, әмә йәм уәддәр ахәм зонд әрцыдис. Уым цы ис әвзәрәй? – бауайдзәфгәнәгау сын кодта Дзандар. Кәд әмә Дзандарән әмбәлд Хамырзәйы хорздзинәдты тыххәй бәстонәй зәгъын, уәддәр ницы сфәрәзта. Нырма дудгә кәны йә рыст: йәхәдәг дәр Хамырзәйау колхозы сәрдарәй, хъәуыхицауәй бирә фәкуыста, әмә йын ныр йә хъәуы уавәрмә кәсын цәсты низ у.

– Гъемә йәм куы нә база, уәд та цы ‘рцәудзәнис? Зәронд хәдзар у, дәләмә дәр әмә уәләмә дәр. Ныхъхуытты йә уадзәд! Ныр Хамырзәйы фырт ам бәстә куы сызмәнәтә әд дур, әд змис, уәд та дзы ацәуәнтә дәр нал уызәнис. Уымән цы у: абон – ам, райсом – Мәскуыйы. Мах та ам цәрын хъәуы.

– Ныр кәуылты ахәцыдтә, – нал сәм фәләууыд Хадзымырзә. – Йә фыды хәдзар у әмә йәм әгад кәсы: цалынмә ныккәла, уәдмә йәм ма бавнала?

Уадзут-ма йә, әгайт-ма йә бон у: сәрәнгуыр, амалхъом. Чи йәм цы бар дары? Кәд махән дәр истәмәйты ахъаз кәнид...

– Куыннә стәй. Әнхъәлмә кәс Рәмудзмә. Абон ма чи кәмән әххуыс кәны?! Ныр дын фыццаджы дуг нал у. Капитализм аразәм, капитализм! Коммунизм уал хохы фәлә банхъәлмә кәсәд, пусть отдыхает, понял?

– Акәсут-ма, уәртә мә быру фехәлдис, әмә йәм Рәмудзы кусджытә куы базилой, уәд ыл цы ‘рцәудзәнис?

– Бынтон афтә дәр не ‘мбәлы, әвәлмонәй. Нәхәдәг дәр әм-иу куы фәкәсиккам, уәд уый дәр әвзәр нә уайд, – бахаста йә фәндон Дзандар.

– Хуыцауы тыххæй, цы йыл тыхсут? Уый йæхæдæг йæ хабæрттæ кæндзæнис. Цы хæдтулгæйыл æрбасенк ласта, уый нæ федтат? Нæ хъæуы ис-бис иууылдæр куы æрæмбырд кæнат, уæддæр дзы ахæм хæдтулгæ нæ балхæндзынæ.

– Цæй-ма, къамæй чи хъазы? – бафарста та Къола.

– Гъа, гъер нæ кæд нал уадзыс, уæд... – сразы Мысост.

– Ныууадзут-ма уæ къамтæ. Ссардтой, ирон лæг æмæ къамтæ...

– Цыма хонæджы каст кæныс, – фæдзырдарæхст Дзандармæ Хазби.

– Æмæ уæ исты мæ хæдзармæ хонын хъæуы? Табуафси, цомут... Нæ изæр сәнæфсиры бын арвитæм.

* * *

Уыцы рæстæг Рæмудз хъæуæй ахызтис æмæ араст ис горæтмæ доны былгæрæтты, рæгъты рæзты цадаггай æнæбары цыдæй. Йæ фыды гал йæ зæрдыл æрлæууыдис: уый дæр-иу ахæм æнæбары цыд кодта хъæдмæ, нæ йæ-иу фæндыд йæ хæдзарæй никæдæм. Æрмахуыр уыд, фыды фæдыл-иу ныббæндæн.

Рæмудз йæ развæндагæй йæ цæст цух нæ уагъта. Рахизфарсырдыгæй цы рæгътæ зындысты, уыцырдæм йæ цæстæнгас хаттæй-хатт тындзыдта. Уыцы рæгътыл-иу гыццыл лæппуйæ йæ фыдимæ цал æмæ цал хатты уыд куы суг кæнынмæ, куы та – хос кæрдынмæ. Уыцы сæрдыгон æмæ фæззыгон бонтæ кæм сты, цы раны – уыцы дзæнæты бæстæ?

Цыфæнды куы уа, уæддæр адджын у райгуырæн хъæу. Париж нæу, ныхас дæр ыл нæй. Фæсарæнты арæх æрымысы йæ хъæубæсты, йæ сыхы. Ницы дзы ис диссагæй, уæддæр дзы адæймаг æгæрон æхсызгондзинад райсы, йæ сабийы бонтæ йæ зæрдыл куы ‘рбалæууынц, уæд. Уæлæ уыцы рæгътæм куы скæсы æмæ сыл йæ цæстæнгас куы ахæссы, уæд та йæм цыма ног тыхтæ, цардмæ ног тырнындзинад райгуыры, афтæ йæм фæкæсы. Æмæ афтæ у æцæгæй дæр. Дзæгъæлы-иу нæ загъта йæ фыд: ис а зæххыл Хуыцау æмæ Райгуырæн бæстæ. Иннæ хабæрттæ сты рæстæгмæ, бинонтæй фæстæмæ.

Чи йæ бамбардзæнис адæймаджы, – хъуыды дарддæр йæ куыст кодта, Рæмудзы нæ бафæрсгайæ. – Кæд æмæ йе ‘рыгонæй тынг разæнгардæй фæтырны ацæуын, фенын æндæр

бæстæтæ, бæллиццаг ын вæййынц стыр сахартæ. Фæлæ рæстæг йæ кæнон кæны: адæймагмæ райгуыры æндæр æнкъарæнтæ, æндæр зондахаст. Æмæ цыдæр æндæрхуызон цæстæй акæсы ацы фæлитой дунемæ. Йæ рагуалдзæджы бонтæ фæсхох куы аззайынц, уæд æндæр дунембарынады малы аныгъуылы. Ныр та сæм фæрсæй фæкæсы – былгæронæй тагъд доны иугæндзон зыд гуылфæнтæм, кæд-иу раздæр, æрхъæцмæ нæ хъæцгæйæ, арфдæр цы ран уыдис, уырдаæм æппæрста йæхи, уæддæр.

Цымæ, цæмæн афтæ у? Æхца дæр бакус, бирæ цыдæртæ фен дæхи дыууæ цæстæй, бирæ зындзинæдтæ бавзар, фæлæ иу заман, цыма дæ дойны асаст, уыйау зæрдæ æндæр цыдæртæ бацагуры. Æви æмбарын райдайы адæймаг, цард цыбыр кæй у, æмæ æппæты хуыздæр хорзæх – Хуыцау адæймагæн цы царды бонтæ радта, уыдон.

Цæрын, царды бонтæ – уыдон нæдæр æхцайæ балхæнгæ, нæдæр исбонæй æфстау райсгæ сты. Цард дын хъуамæ ад кæна, йæ цыд ын æмбарай. Гæппæй дугъ нæй, дугъæй та – цард. Амондæн, йæ фæстæ хæрдты уаддымгæйæ тагъддæр куы тæхай, уæддæр æй нæ баййафдзынæ.

Æрцæуы ахæм рæстæг, цыма лæг æдзæм æгуыппæджы бахауы, ницыуал æм фæхъуысы, цыдæр æнахуыр свæййы æмæ йæм хатгай цæрын дæр нал фæцæуы.

Ныр æй уыцы зæронд хæдзар цæмæн хъæуы? Нæдæр дзы цæргæ кæндзæн, нæдæр æм йæ фырт æрыздæхдзæнис Амырыкæй. Кæлæддзæг хæдзар сног кæныны бæсты ног бæстыхай дæрдтыл æрзил.

Цæй, ссардта, цæуыл тыхса, уый: искæмæн æй бабар кæн, æмæ дын цыбыр рæстæгмæ дæ зæронд хæдзары бæсты тæмæнтæ калгæ цъæхсæртæ... Æхцайæн, йæ мард фесæфа, йæ мад амæла, цы нæу йæ бон, цы!

Цæмæндæр йæ мады ныхас, мæрдты дзæнæты бада, йæ зæрдыл æрбалæууыдис. Дæ уд хъахъхъæн. Дæхæдæг дæхицæн куы нæ уай, ничи дын ницы фæуыздæнис. Æз дæ мад дæн, æмæ дæ ацы дунейы мæнæй фылдæр ничи уарзы. Æцæг уарзтæй уарзы æрмæстдæр мад. Фыд дæр цы у, уый у. Фæлæ дзы уæддæр мадæн æмбал нæй. Æрмæст дæ фыд цыма ахæм нæ уыд.

Дæхицæн зон, мæ хъæбул. Æз бирæ æнæхуыссæг æхсæвтæ арвистон. Ды мын, айрæзай, слæг уай, – уый уыдис ме стырдæр бæллиц. Ды – мæ дунейы рухс.

Æмæ дæ фыды уæзæг макуы ферох кæн, йæ бæстыхæйттæ йын æдзæллагмæ ма ‘руадз, цалынмæ дæ цоты цоты цотæн йæ тбымы-тбыма уа, уæдмæ. Æз æй мæрдты бæстæм дæр базондзынæн. Мæрдтæм алцы дæр хъуысы. Фарн, кад æмæ æгадæн арæнтæ нæй...

Кæд æмæ йын кæд загъта ацы ныхæстæ йæ мад. Кæддæр æй рох дæр ма фесты. Ныр æрлæууыдысты йæ зæрдыл. Ныр зæгъы, фæлæ бæлвырддæрæй та знон. Дыргъдоны астæу æдзæмæй куы лæууыд, æмæ йæ йæ къах мидæмæ куы нæ хаста, уæд. Æмбаргæ дæр нæ бакодта: йæ цæссыгтæ йæ рустыл, раст цыма пысырайы æртæхтæ уыдысты, дудгæ алæгæрстой æмæ фæдæй баззадысты. Цымæ уый цы уыд? Афтæ мæ цы фæрыст? Фæлæ йыл кæд æртæфстис, хъæддаг сырды цардæй кæд цардис?..

Ничи йæ зоны, Хуыцауæй фæстæмæ, адæймагæн йæ зонд йæ гаччы кæд сбаддзæнис, уый. Уæдæ йыл цы ‘рцыдис ныр? Адæм сæхи æхцайыл куы марынц, уæд уый та – Рæмудз йæхицæй моладзан сараза? Ныууадз, дам, уыцы æхцатæ. Фæг сæ бакуыс-тай, ноджыдæр ма бакусдзынæ. Сæйрагдæр – æнæниздзинад, æхцайæ, дам, царæнбонтæ куы нæ балхæндзынæ...

Стæй, уанцон нæу, адæмæй дæр худинаг у.

Цы, худинаг? Адæм дæр цы сты, уый сты. Искуы йын адæм иу сом радтой? Бафарстой йæ искуы, куыд цары, уымæй? Афæдз-иу иу хæдон куы фæдардта? Зымæг сын йе ‘фсымæримæ иу кæрцгонд куы уыди! Бон- изæрмæ-иу цы бахæрай, уый куы нæ уыдис, уæд æй адæмæй искуы исчи бафарста, æххормаг дын нæу, зæгъгæ? Науæд нæ фæрнджын цард куы хæлдис, уæд адæм кæм уыдысты? Æдзух адæммæ дæр уыцы фарн, къæдзæх цæмæй ныннæры, нæ вæййы. Цæуылнæ? Сæ ныфс асæтты, сæ хъуыды слæмæгъ вæййы? О, о! Сæ зонд сын куы сдзæгъæл кæнынц, уæд.

Ныууадз, уыдонимæ дæу ницы кæсы. Далæ дæ фыды хæдзармæ базил, науæд худинаг у. Ау, зианмæ дæр дæ нæ фæхъæуы цæуын хъæумæ. Æмæ уæд уыцы хæлд тигътæм кæсдзынæ. Цалынмæ дын æй дæ фындзы бын нæма æрæвæрдтой, науæд дын æй нæ бафидис кодтой, уæдмæ.

Гъер ма ацы бындзы хъуаг уыдтæн. Бындз ма ныууадз. Уадз, æмæ йæхицæн цæра. Уый дæр Хуыцау радта.

Рæмудзæн цыдæр æнахуыр хъуыды йæ сæры фæмидæг, раст мæнæ æрра лæг искæй хæдзармæ куыд бабырса, афтæ. Уанцон

нау, ныр афтæ та куыд бакæндзæн?! Нæй уымæн гæнæн! Арт ыл цы хуызы бандзардзæнис? Стæй – цæмæн?

Фæлæ дзы йæ хорз бонтæ дæр нæ мысы. Мæгуыр-гæвзыккæй дзы фæцардысты колхозы. Хæрæджы хафт дзы фæкодтой йæ мад æмæ фыд. Иу хатт сын бузныг зæгъæг нæ уыд. Афтæмæй та-иу сæм, цы бахордтаиккой, сæ цоты ахуырмæ цæмæй арвы-стаиккой, уый дæр сæм фæндаггаг нæ уыди.

Нæ, ницы ахæм цард уыдис. Нæ сарæхстысты. Кæс, æмæ коммунистæ адæмы номæй хицауиуæг кодтой, уæддæр адæмы хъæр æмæ адæмы рыст фаг нæ бамбæрстой. Æппындæстагмæ та сыл гадзрахатæй рацыдысты. Æмæ уæдæ куыд? Иу бонмæ адæмæн сæ цард аив! Æмæ цыма ихы къæйыл аздадысты. Æнахъом сабиты хуызæн хæлиудзыхæй. Æмæ ма уæд мæнæн дæр цы гæнæн уыд: æххормаг æмæ цагъайрадджы цард лæджы æрра кæнынц. Бавзар-ма, уæд æй базондзынæ, куыд у, уый!

Ногæй та рæгътæм скастис. Арвгæрæттæ цæхæр калдтой, цыма кæмдæр рæгъты фæстæ стыр арт судзы, уыйау. Цыма цы боныхæдмæ расайдзæнис? Хуыцау йæ зонæг. Бæргæ, адæймаг-иу халонау йæ уæны кæсын куы зонид...

* * *

– Кæмæ цы ис? – фæрсы Хазби, къамтæ куы байуæрста, уæд.

– Фараст, – загъта Къола.

– Нæй мæнмæ ницы, – уый Мысост, Хадзымырзæ та «нæй», зæгъгæ, йæ сæр батылдта.

– Уæдæ æз цæуын, – уыцы хъуыддагхуызæй загъта Хазби.

– Рацы-ма, рацы, ды хинæйдзаг дæ. Цæуыны бар дæр та даумæ æрхаудта.

– Дæхимæ кæс.

– Уыдон мæнæн ницы сты. Астæн фараст.

– Рацу, – дзуры Къола Мысостæн. – Валет? Хорз. Валетæн – къарол.

– Ныр, дам, ды æцæг «къалор» куы уаис.

– Тынг дзæбæх сарæхсин. Мæгуыр дæн æмæ мæм уый цæстæй кæсыс?

– Хазби, Мысост, Къола, Хадзымырзæ – мæгуыр, хъæздыг, ныуадзут-ма уыцы ныхæстæ. Хуыцау дæр сæ уымæй æвзары: исбонмæ гæстæ у фæндаг дзæнæтмæ? Уæздандзинад,

æфсарм æмæ лæгдзинадмæ гæсгæ, – загъта Дзандар.

– Къамтæй мæ хъуыддаг нæ цæуы, – хъаст кæны Хадзымырзæ. – Ацы цард мæнгард у.

– Ды «мæнгард» цы хоныс? – фæрсы йæ Къола.

– Хин митæ!

– Ау, æмæ къамæй дæр ма, æнæ хинæй рацæугæйæ, куы нæ рамбулдзынæ, уæд ма царды...

– Ныр мын æй уæддæр нæ бамбарын кодтат, Хамырзæйы фырт цы кæнынмæ хъавы йæ зæронд хæдзарæн, уый. Уымæй та ма цы кæны: йæ хæдфарсмæ стыр галуан куы сарæзта? Уый йын æгъгъæд нæу? Уынгæн йе ‘мбис æрцахста. Дон ставд хатæлæй йæхимæ бауагъта. Ам дзæвгар рæстæг йæ уæзласæн машинæйы гыбар-гыбурæй нæ сæрæн куы ницыуал зыдтам.

– Хазби, нæ дæ æмбарын: ды зæронд хæдзарæн тæригъæд кæныс æви Рæмудзмæ хæлæгæй мæлыс?

– Ницæмæн хъæуы нæ сыхы Хамырзæйы фырт! Кæм скодта æхцатæ, уым цæрæд. Мæнæн мæ цард фехæлдтой, Советон Цæдис ахæмтæ ныддымдтой. Мах та? Ныр нæ куызæрхъуыдыгæнæг дæр нæй: куыд цæрæм, цы уыдзысты нæ кæстæртæ...

– Бахатыр кæнут, ныууадзут уæ ныхæстæ æмæ фынгмæ рацæут, саккаг кæнут, – хоны сæ Хадзымырзæ.

– Хуыцау, табу Дæхицæн, Дæ хорзæхæй нын бахай кæн! Хорз изæртæ ныл кæнæд. Хатыр Дæ курæм, кæд истæмæй рæдийæм, уæд, – ракуывта Дзандар. Лæгтæ «оммен» загътой, æмæ сидт ахæццæ кодтой.

Ирон фынг – царды скъола. Бахæрын, бануазыны охыл нæу. Фæлæ-иу, цардыл хъуыды кæнгæйæ, кæм уынаффæ кодтой, кæм – сагъæссаг ахсджаг фарстатыл цыд бæстон ныхас.

– Нæ, нæ фидауы нæ бадт æнæ Хамырзæйæ, – æрымысд æй хæдзары хицау.

– Хадзымырзæ, цы нæ бон у? Æнæмæлгæ дуне нæй.

– Бæргæ афтæ у, фæлæ æцæг нæ фидауæм æнæ уымæй, – йæ фарс фæци Дзандар дæр. – Нæ хъæубæстæн бирæ хæрзты бацыди: дон рауагъта, электрон рухс нæм фæзынд, уынгты-иу ацæуæн нæ уыд, æмæ Хамырзæ асфальт фæндагтæ сарæзта, уыцы зын æмæ æвадат рæстæг скъола сцалцæг кæнын кодта. Уæдæ хицæн адæймæгтæн цас æххуыс бакодта, уыдон та иу чиныджы нæ бацæудзысты, иу изæр сæ нæ радзурдзынæ.

– Йæ цард адæмæн радта æмæ цы? Абон йæ фæллæйттæ

камаен ныуагъта? Кам сты? Чи ма сæ зоны? Аргъ сын кæнынц? Колхоз ныффутт ластой. Ферматæ нæ сыхæгтæн радтой. Зæххытæ дæр уæдæ цы уыдзысты, уый ничи зоны. Райсом нæ ардыгæй куы фæсурой, уæд уымæн дæр цы бæрæг ис?

– Хазби, кæд бынтон раст нæ дæ? – фæрсы йæ Кьола. – Рæстæг кæд ахæм у? Цард – цæугæ дон. Былгæрæттæ дæр ивынц.

– Æмæ канд къæрныхтæн æмдзæгъд кæнæм? Нæ? Афтæ дæ фæнды?

– Омæ, Хазби, Хамырзæ-Хамырзæ кæнынц, фæлæ уæддæр хорзæй цы федтам, нæ зонын. Колхозы адæм сæ гуыбын никуы бафсæстой. Цы сæм уыдис, уый-иу æппæтæй паддзахады хъуыры аирвæзт. Хамырзæ дæр сæ йæ дзыппæй нæ кодта – адæмы фæллойæ архайдта.

– Æмæ сын разамынд та чи лæвæрдта? Стæй-иу кæй хъæппæрисæй сырæзыдис хъуыддаг? Нæ фæлæ нæ ирон адæмæн хорздзинад бæсты нæ цæуы.

– Бахатыр кæнут, нæ фынджы кой ма кæнæм, – бадзырдта сæм Дзандар, фынджы хистæр.

– Цæй, фынг дæр никæдæм алидздзæн. Нæ куыстытæ нæ домынц исты... Хъæуы цъиузмæлæг куы нал ис. Дæ рæстæджы дæр ма-иу, Дзандар, æхсæвæй-бонмæ быдырæй тракторты гуыв-гуыв цыдис. Ныр та?... Дæлæ нын кæсæг нæ зæххытæ исынц... Хаццонæй.

– Хазби, абон у чи камæй цы ратонайы дуг.

– Æмæ дзы уæд мах та куыд цæрдзыстæм?

– Йæ бæллæх дæр уый у. Мах дуг нæу, мах дуг, мæ хæлар. Махмæ дзы абон ницыуал хауы. Стæй сæм æнхæлмæ дæр мацæмæ кæс. Кæд ма дæм дæ пенсийы муртæй исты фæхæццæ уа, уæд цинай мæл.

– Æмæ уый афтæ фæуæд, фæлæ адæмы мæт та чи кæндзæн?

– Хазби, адæм сæхæдæг куы нæ уой, уæд хорзмæ мацæмæ ‘нхæлмæ кæс. Уый рагæй-æрæгмæ дæр стыр рæдыд уыд махæн. Кæддæр паддзахыл сæ зæрдæ дардтой, уый фæстæ та коммунисттæ уыдысты нæ уынаффæгæнджытæ, ныр та – демократтæ, уыдонæн та олигархтæ, райсом та, чи зоны, æмæ æндæр чидæртæ. Уыдис афтæ, æмæ немыцы фæзмыдтой Уæрæсе, иузаман сæ уæздæттæ сæ маделон æвзагыл дзурын сæ сæрмæ дæр нал хастой, абон та Америкы фæстæ ныййарц стæм чи фæраздæруайæ...

Сыхы лæгтæ ахæм бадты бирæ сидтытæ нæ кодтой. Зæрдæбын ныхасæй сæ-иу нозт æмæ хæрдмæ рæстæггай нæ равдæлдис. Фæлæ ацы изæр Дзандар æвдæймаг сидтмæ ахæццæ. Æмбаргæ дæр æй нæ бакодтой, хайрæджы хойраг сæрмæ куыд ныццавта, уый.

– Æмæ кæд мах дуг нæу, мах цард нæу, уæд...

– Нæу, ноджыдæр ма дын æй зæгъын, нæу мах дуг.

– Æмæ кæд иннæтæ та æндæр хуызы хъуыды кæнынц? – хъавгæ баппæрста йæ ныхас Мысост æмæ йæ цъæх цæстæй цыма дард кæдæмдæр каст.

– Кæй зæгъын æй хъæуы, уынгты машинæтæй цæхгæрмæ ацæуæн нæй, уæд куыд магуыр у цард? «Джипп» æмæ «мерседесты» чи бады, уыдон нæ зонын, куыд хъуыды кæнынц...

– Æмæ уæд мах та цы бонх хорзæхмæ æнхъæлмæ кæсæм? Мæмæ цæуылнæ ис хæдтулгæтæ?

– Ныхас æндæр цæуылдæр цæуы, – дзуры Хазбимæ Дзандар.

Хадзымырзæ, хæдзары хицауæн куыд æмбæлы, афтæ йæхи дары. Иуы фарс дæр дзы нæ рахæцыд. Æрмæст та сæм æрхатыд:

– Ныхас кæнут, фæлæ, йарæби, фынгмæ дæр æвналут.

– Бузныг, – загъта Дзандар, – æнæдзургæ дæр нæй. Нæ адæмы ном бахъахъхъæнын у сагъæссаг. Фаг æй не ‘мбарæм, нæма нæм бахъардта: нæ мадæлон æвзагыл куы сæнæрвæссон уæм, зæхх нын куы нал уа, нымæцæй азæй-азмæ къаддæр куы кæнæм, уæд цавæр фидæны кой кæнæм? Искуыдæр ма уый фендæуыд, æмæ адæм сæрæгас, афтæмæй се ‘взагыл сæ къух ауыгътой? Мадæлтæ сæ хъæбултæм иронау нал дзурынц, ирон уды æнкъарындынадыл сæ нал ахуыр кæнынц.

– Ма кæнут, лæппутæ, уæды цард дæр сæ хæрзтæй нæ уыд. Сау куыст бирæ фæкодтон æмæ йæ зонын: лæгæн йæ куыстæн аргъ нæ кодтой, – раздæхти та йæ хъуыдымæ Мысост.

– Гъемæ дын цæмæй уыдис æвзæр, Мысост?

– Хазби, бауырнæд дæ, хъæдмæ дæр æххормагæй цыдтæн, уæдæ-иу уыцы фæлладæй мæ хæдзармæ куы ‘рцыдтæн, уæддæр дзы-иу кæрдзын æмæ нуры цæхдонæй уæлдай ницы æрæййæфтон.

– Хæсты фæстæ уæдæ æндæр цы гæнæн уыд...

– Хæсты фæстæ немыц дæр уыдысты, фæлæ сæхицæн цы цард сарæзтой, уый та?

– Уæ ныхас кæрæдзиуыл нæ бады. Æгæр æй ма кæнут, –

йæ зæрды ис Хадзымырзæйæн йæ уазджыты фынгмæ раздахын.

– Хадзымырзæйæн – ныхасы бар.

– Бузныг, нæ буц хистæр. Кæд гæнæн ис, уæд Хуыцауы хатыр бакæнут æмæ хæдзары нуазæнтæ райсут. Дæ изæр дæ сыхæгтимæ арвит – уый удыбæстæ у. Бузныг уын. Цы бакæнæм, æз Хъырымы хæхты цы зындзинæдтæ бавзæрстон, уый дæ фыдгул дæр ма бавзарæд. Нал мæ уырныдта, искуы ма мæ хæдзарыл сæмбæлдзынæн. Сабыр дуг радтæд нæ адæмæн. Фæлæ цæрын куыд базонæм, уыцы амонд нæ уæд. Ирон адæм сæ сæрæн сæхæдæг уынаффæгæнæг куыд суой. Нæ Уæрæсе нын фидар куыд уа. Нæ сылгоймæгтæ æгъдау æмæ æфсармы къæбиц хъахъхъæнæг куыд уой. Уæдæ мæнæ мах ам Хамырзæйы сыхæстæ стæм, æмæ нæ ныхас кæрæдзиуыл куыд бада. Иу иннæйы хорздзинадмæ куыд бæлла. Цардмæ куыд рахизæм цъыфдзастæй, ацы пъæра æмæ пъæззы рæстæгæй. Хъæуы æрмæст зонд, ныфс, хъæппæрис æмæ разæнгарддзинад. Нæхи – нæхи ‘хсæн бамбарын. Къоста йæ раджы загъта: «Нæ фæлæ нæ кадæй мах нæ ивæм цæл». Махæн та нæ адæмы лæгтæй бирæтæ сæ кад баивтой æхца æмæ цæлыл.

Уæд мæгуыр та цы кæна?

Афтæмæй иннæты ахуыр кæнынц æгъдау æмæ фарнын. Æгад уа, худинаг уа – ницы уæлдай сын у.

Исбон ссис сæйрагдæр, бæллиццагдæр.

– Цæй, уæд цы уыдис æмæ ныр дæр цы ис, – фæдтам сæ. – Къола, Дзандармæ комкоммæ бакæстгæйæ, йæ ныхас баппæрста. – Цы уыдзæнис, уымæ дæр банхъæлмæ кæсдзыстæм.

– Кæд ма йæ баййафай...

– Дзандар, ды уæды æхсæнады лæг дæ. Æмæ дæ æз æмбарын.

– Цы мæ æмбарын хъæуы: уæд адæмы паддзахад уыдис. Ныр та?..

– Паддзахад уыдис, Дзандар, фæлæ адæймагæн йæ бартæ йæхи нæ уыдысты.

– Ныр та йæ бартæ йæхи сты?

– Уæдæ уæд куыд уыдис, уымæ йæ барыс?

– Уæд?.. Уæд уыдис куыст. Уæд-иу æдасæй дæ хæдзарыл сæмбæлдаис. Уæд сахуыр кæнынæн бар уыд мæгуыр лæджы фыртæн.

Уæд рынчындоны дохтыр рынчыны дзыппæ нæ кастис, ома, цы дзы рантысдзæнис, зæгъгæ. Нымайон ма дын сæ?..

– Дзандар, уый дæр ма сæм бафтау, адæмы кæй ныццагътой, рæстуд адæмы. Æргом ныхасы бар кæй никæмæ хаудис, суанг сæрибарæй хъуыды кæнын дæр кæй ничи уæндыд. Æрмæстдæр, парти куыд загъта, æндæр никуыд. Æмæ парти Хуыцау нæу. Стæй Хуыцау адæймагæн йæ бартæ кæд байста?

Уæды уынаффæгæнджытæ хъусгæ дæр никæмæ кодтой, æрмæст сæхи фæнд тардтой. Æмæ нæ æртардтой... Мæгуыр лæджы номæй скодтой сæ тырыса, фæлæ йæ фæстагмæ куыдзы хъуыды дæр нал кодтой. Мæнæ хæрзæрæджы дæр ма, цы бахæрæм, уый куы нал уыд иу æххормаг аз иннæйы фæдыл... Дæлæмæ дæр æмæ уæлæмæ дæр сæ тæккæ стырдæр æрхъуыдыдзинад – колхозтæ. Зæхкусæгæн та йæ бынæй рухс суагътой. Уый та дын «уæд», Дзандар.

– Ныр та мæнмæ байхъус. Ды æхсæнады нæ куыстай, æмæ йæ нæ зоныс, хабар æцагæй куыд у, уый. Æз дын мæ мæгуыр зондæй цы зæгъынмæ хъавын: хъуыды-ма кæныс, Пъаулойы бричка цъыфы куыд ныссагъдис, уый?

– Кæнын.

– Хамырзæ уæд быдырæй æрбацæйздæхтис. Пъаулойæн йæ сугтæй дзаг бричка цъыфдзастæй раласын нал куммæтæ бæхтæн. Ныр æхсæв, цæст ницы уыны, уымæй ма мигъ дæр ныббадти. Æмæ, кæй зæгъын æй хъæуы, Пъаулойы хъуырдухæн дардмæ хъуысти Хамырзæмæ.

Пъауло нæ дæ, зæгъгæ, йæм Хамырзæ дзуры æхсæвы тарæй. Уый бæргæ дæн, зæгъгæ, уыд йæ дзуапп Пъаулойæн дæр. Æмæ та æнауæрдонæй ралæууыд хайуантыл.

Æмæ дын Хамырзæ ма сарæхса! Бæхты рохтæ йæхимæ райста, сабыр фæлмæн хъæлæсы уагæй сæм сдзырдта, хæстæгдæр æм цы бæх уыдис, уымæн йæ армы тъæпæнæй йæ барц æрсæрфтытæ кодта. Иуцасдæрмæ сæ уæфæнты хæр-хæр фæсабырдæр, æмæ уæд иу афон Хамырзæ «цопп-цопп», зæгъгæ, рохтыл размæ рахæцыд, æмæ бæхтæ дæр уыцы æмдыхæй рахæцыдысты. Бричка цъыфдзастæй феуæгъд.

Уый та дын мæ хабар. Ныр мах дæр уыцы уавæры стæм. Цъыфдзастæй нæ чи ракаæна, уый нæй. Иу Хамырзæйы хуызæн лæг Хуыцау куы радтид...

– Бæргæ-бæргæ, фæлæ кæм и?

– Ехх, – арф ныуулафыд Хадзымырзæ, – æз æнахуыргонд адæймаг дæн, фæлæ мæм цæмæдæр гæсгæ афтæ кæсы, цыма раздæр дæр адæм æфхæрд æййæфтой, ныр та – бынтон.

Æндæр цыдæр æрхъуыды кæнын хъæуы. Мыййаг, кæд афтæ хуыздæр уайд: алкæмæн дæр бар – лæвæрд. Мæнæ æрдз æмæ Хуыцау куыд кæнынц.

Зæгъæм, паддзахадæн – йæхи бартæ, удгоймагæн – йæхи бартæ, æхсæнадæн – йæхи бартæ, амалхъомæн – йæхи бартæ.

Æцæг дзы иу дæр цардхалджытæй куыд нæ уа. Уый хъахъхъæнæг та – рæстдзинады бындурыл фидар закъон.

Цард чи хала, адæймагæн æмæ æхсæнадæн зиан чи хæсса, бартæ йæхимæ чи иса адæмы æвастæй, хыл чи къаха – уыдонæн та-иу сæ къудитæ куыд æркъуырццытæ кæной, æмæ сым дæр куыд нæ уæндой.

– Бæргæ, бæргæ, фæлæ...

– Фæсивæд та фарн æмæ æгъдауыл хæст куыд уой.

Зонд æмæ нæм зонындзинæдтæм тырнын та æппæтæй тыхджындæр куыд уа, иннæ паддзахæдтимæ абаргæйæ. Æмæ уый фæрцы нæ гæнæнтæ æнæкæрон куыд уой алы хъуыддаджы дæр, алы цæхгæр фæзылды дæр.

Тыхæй бавзарынмæ та нæм а зæххыл иу дæр куыд нæ бауæнда.

– Æгъгъæд уæд, цал æмæ цал хатты бавзæрстой Уæрæсейы.

– Уый дын цæттæ сидт. Мæнæ Хадзымырзæ цы зæгъы, Хуыцау, табу Дæхицæн, уыцы хорзæхæй нын бахай кæн, – цырд фæллæууыд сидт рауадзынмæ Дзандар, фынджы хистæры бартæй спайда кæнгæйæ.

– Оммен, – сразу сты лæгтæ.

Сæрдыгон æхсæв дæр кодта йæ сусæг ныхас æрдзимæ.

* * *

Ныддаргъ сыхы лæгтæн сæ бадт. Ирон лæгæн йæ хъыг дæр æмæ йæ цин дæр – фынджы уæлхъус дзуринаг.

«Уæдæ æз та цы кæнон ацы дуджы?», – бафарста Хазби. «Æмæ уæд афтæмæй куыд ис царæн? – батыхст Къола дæр. – Кæмæндарты фæсарæнты ахуыр кæнынц сæ сывæллæттæ амæй-ай хуыздæр скъолаты, мæнæй та гæртам домынц, цæмæй мæ цоты цот, мæ кæстæртæ нæхимæ ахуырмæ бацæуой, уый тыххæй».

– Ёууæнк – æхсæнадæн йæ рахæцæн, йæ мæсыг. – Дзандары фæндыд бæстондæрæй зæгъын. – Ёууæнк куы нæ уа адæмы æмæ æхсæнады царды, адæм æмæ хицауады æхсæн, уæд та кæд ныггуыпп кæндзæн паддзахад, уый ничи зоны. Æмæ уымæй хи бахизын – сæйрагдæр. Уымæ куы бæллынц не знæгтæ. Цæмæй та æфсымæр æфсымæрмæ кард сиса.

Змæст рæстæгæй æгъатырдæр нæй. Нæ адæм æй макуыуал бавзарæд.

Цы мæ фæнды, цы у мæ хъуыдыйы сæр: хъæздыг мæгуырыл куыд хъуыды кæна, мæгуыр та фыд-зæрдæ куыд нæ дара хъæздыгмæ, хъæздыг кæй у, æрмæстдæр уый охыл.

– Нæ Радтæгмæ иууылдæр бæрц æмæ уагæй барст сты. Уæлдай Хуыцаумæ дæр нæй. Æмæ дзы адæймагæн дæр нæ бахай кодта.

Уæдæ фылдæр дæр нæ фæцæрдзынæ, Хуыцау дын цы снысан кодта, уымæй. Дæ исбон, де ‘хцатæ демæ нæ ахæсдзынæ...

– Уырдам вешмешокимæ дæр куы нæ уадзынц, уæд... – нал та фæлæууыд Хазби.

– Адæймагæн та æрмæстдæр йæ ном, йæ фарн баззайынц а зæххыл. Æфсарм хъуамæ уа нæ Паддзах. Мæ фæстæ та, æз куы нал уон, уæд цы уыдзæнис царды, мæ бинонтæн, мæ бæстæйæн. Цалынмæ царын, уæдмæ цы саразон хорзæй, мæ адæмæн.

Ирон лæг, раздæр куыд уыд, афтæ абон дæр кад æмæ радæй, фæллойæ хъуамæ араза йæ мæсыг. Уыдонæй æвидигæдæр дзы нæй а дунейы.

– Омæ, Дзандар, бæргæ, рæстытæ дзурыс, фæлæ абон тыхтонайы дуг куы у, – бафтыдта Хазби сидтмæ. – Æмæ сæм уæд мах цот та хæлиудзыхæй кæсой?

– Мадай, хæдзары сылгоймагæй аразгæ у алцыдæр, уымæй цæуы æмæ хъуамæ цæуой ирон æфсарм æмæ æгъдау.

– Æмæ ма сæ ацы уæгъдибары дугæй æвдæлы, æвдæлы, Мысост? – Уæд ма æнæфсармæй гæботæ чи кæндзæнис. Иубон горæты Терчы былгæратты æрцæйцыдтæн, æмæ ма мæхи цы фæкодтаин, уымæн ницыуал зыдтон, афтæ æнæуагæй æвдыстой сæхи ирон кæстæртæ. Сæндæттæ æмæ рестораны баззайынц боныцъæхтæм. Чындзæхсæв дæр – рестораны. Ирон кæрт амарди.

– Адæм сæхæдæг куы нæ ахъуыды кæной сæ уавæрыл, Хазби,

уæд тынг æдзæллагмæ æрхаудзыстæм. Иннæ адæмты ‘хсæн уыдзыстæм мæнæ æнæхæдзар бомжтау.

– Хуыцауæй æмæ нæм Дунейы фарнæй цы хæдбардзинад хауы нæ адæммæ, уый дымгæмæ дарæм, – нал баурæдта йæхи Дзандар дæр. – Фынджы уæлхъус махæй ирондæр нæй. Афтамæй дзы ирон зарæг чи ныццæлхъ ласа, кæнæ акафа, æгъдау чи радта – уый нæ ваййы. Ног царды бырынцъаг фæндагыл æфсарм – сидзæргæс.

– Æмæ цæмæн афтæ у? – ныццæхгæр Хазби.

– Æгад æмæ худинаг цы сты, уый нал иртасæм æмæ уымæн!

– Цæй, уыдон дæр хорз, – æрхатыд сæм Хадзымырзæ, – фæлæ нæ хъæубæсты цæрæнбон зæгъæм. Нæй æнæ ныфсæй цæрæн...

– Ды кæцы хъæубæстæн кувыс? – йæ ныхас баппæрста Дзидт дæр.

– Нæхи хъæубæстæн.

– «Нæхи» цы хоныс? Махмæ ма дзы цы хауы? Кæддæр уыдис нæхи хъæубæстæ. Кæддæр нын уыдис иу бæстæ. Ныр та? Ныр та сæ марадз æмæ равзар: кæцы дзы у «нæхи» – ома Хамырзæйы сыхбæстæ, кæцы та – Рæмудзты.

– Рæмудз дæр нæхи лæппу у цыфæндыйæ дæр. Нæ хъæубæстаг...

– Æмæ цæмæй у «нæхи»?

– Ирон у æппынфæстаг.

– Ды «ирон» цы хоныс?

– Ирон æгъдауыл хæст...

– Ирон æндæр цыдæр у.

– Цы?

– Йæ адæмы пайдайæн чи куса, йæ адæмæн хъуыддагæй чи лæггад кæна. Зæгъ-ма, цы сарæзтой Ирыстонæн нæ рæмудзтæ? Сæхицæн хæдзæрттæ скодтой, амæй-ай хуыздæр фæсарæйнаг хæдтулгæтæ балхæдтой, кæмдæр æндæр бæстæты лекка кæнынц сæ зæрдæйы дзæбæхæн. Уый ирон лæджы номмæ цы бар дары?

– Æмæ-иу раздæр дæр цыдысты Амырыкмæ.

– Цыдысты. Фæлæ уæды фæсивæд сæ бæстæйæ нæ давтой – сæ фæллой мидæмæ хастой. Ныр та? Кæм сты сæ ног заводтæ, сæ ног куыстуæттæ?

– Мауал мæ дзурын кæнут! – смæсты Хазби.

Фæзæгъынц «хъæздыг лæг». Æмæ исчи йæ фырхъалæй фæкусы æхцатæ? Абон дæр ма лæг куы 'рхъуыды кæны йæ мæгуыры бонтæ, уæд цæсгом ссудзы.

Цы у мæгуыр уæвын? Æгуыдзæгдзинад. Худинаг. Махмæ та фæзæгъынц: мæгуыр, дам, худинаг нæу. Уæдæ ма цы у худинаг? Хуыцау лæджы амалæн радта. Йæхи, йæ бинонты дара. Хъомысджын уа. Цард размæ сæрæнгуырдтæ тæрынц. Фæлæ, æвæццæгæн, бынтон афтæ дæр нæу.

Хорз, иу сарæхст, йæ къухы бафтыд, самал кодта: кæм асайдта, кæм та радавта, кæм та йæм йæ сæрæндзинады фæрцы æрбахауд цыдæр капекк... Йæ сыгъдæг мыздæй нырма ничи схъæздыг. Нæ рæстæджы нæдæр Уæрæсейы, нæдæр Ирыстоны иу ахæм хъæздыг лæг дæр нæй, æмæ тæригъæдджын чъизи чи нæу.

Фæлæуу, æмæ сыгъдæг адæймаг та чи у æмæ кæм ис? Фау кæмæ нæй æрхæссæн, ахæм... Уый – æрмæст иунæг каджын Хуыцау, уæларвы бæстæйаг.

– Ацы бындз мæ нал ныуадздзæн æви цы? – Рæмудз рудзынг байгом кодта – бындз нæ атахт, – æнæхайыр фæуа, кæд кæцæй скуыси йæ машинæйы.

– Цы уыдис мæ хъуыды? О, мах зæххон адæм стæм. Æмæ нæ цы домис: адæймаг зæд нæу.

Стæй фæзæгъынц, рæстдзинад, дам, у царды бындур. Æмæ йæ кæм чи федта? Æрдзы? Цæрæгойты 'хсæн? Ау, æмæ кæрæдзийы куы хæрынц, иу иннæйы йæ тыхы фæрцы.

Царды æцæгдзинад? Уымæй цы зæгъыс, уый зæгъ: æцæг афтæ у, ома, ахæм у цард, æмæ йын цы бакæнæм? Йæ уаг куыд у, афтæ цæуы – æндæргæнæн ын нæй...

Уыцы картофы хуымтæ... Ныр дæр ма сæ йæ фыны куы фены, уæд дæр йæ сур хид къæхты бынæй акæлы, раст æй цыма зындоны арты баппарынц.

Уыцы картофы даргъ рæнхъытыл-иу сæ сæ мад куы 'рлæууын кодта, хур уа, сæрды тæмæны, фæззыгон сæлфынæг кæна, æххормаг уай – нæй, нæ уыди æндæр гæнæн: кустæ, кустæ, кустæ!

Сæ мад-иу куыд дзырдта: «Нæ, мæ хуртæ, быхсын хъæуы. Уæдæ æххормагæй амæлæм? Алцæмæн дæр ис бафæразæн. Æрмæст æххормагæн... Де 'знаг æй бавзарæд».

Ехх, уæлæ уыцы рæгътæ, уыцы! Сабибонты сызгъæрин дуг...

Æрыскъæфдзуаны, цъæх нæууы къуылдымтæ, æхсæрджын

хъæдбынтæ, сæууон ирдгæйы зæрдæскъæфæн уддзæф, уыцы диссаджы цардбæллон хъуыдытæ, рагуалдзæджы монцтæ, тархъæды æгуыппæг æмæ къæрцхъус æнæсыбыртт, æдзæм бæстæ, фæлæ зæлланггæнаг уымæлбын уæлдæф, хус сыфтæрты тæппуд сыф-сыф, цыма дæм исчи æрбахъуызы, уыйау къæхты бын хус къалиуты фæкъæрццйтæ... Æмæ-иу дардыл афæлгæст рагъы цъуппæй арвгæрæттæм: ехх, зæрдæ-иу риуы барел кæсагау стæлфыд, уыцы дард æнæкæрон арвгæрæттæм нымдзаст уæвгæйæ: уыцы стыр горæттæ æмæ дард бæстæтæ фен! Цыма кæд уыздæнис уый? – бæллыд-иу уыцы саби, йæ ном та – Рæмудз.

Æхцатæ... Иу заман съл лæг фæхæст ваййы. Æмæ уæд – сæрра. Æхсæвай-бонæй æхцайы куыст. Цыдæр сæрыстырдзинад æм райгуыры. Стæй æнæууæнкдзинад. Никауылуал фервæссы. Адæм æм æндæр цæстæй райдайынц кæсын. Салам дæр ын, цыма стыр хицау сси, афтæ раттынц. Уый дæр йæхицæй фæбузныг ваййы. Кæй хъæуы, чи йæ, мыййаг, бахъæуа, уый зæрдæ балхæны. Афтæмæй та а дунейыл нæй иунæг ахæм адæймаг дæр, æмæ кæмæн нæй йæ зæрдæ балхæнæн. Иутæн – æхцайæ, иннæтæн – сæ цотæн сын исты хорздзинад рахæн, аннæтæн – сæ сæрхъæн устытæн... О, ис ахæмтæ дæр, æмæ сæхимæ хæстæг нæ уадзынц, фæлæ йæм ваййы уæддæр æндæр кæуылдæрты фæндаг ссарæн. Зæгъæм, йæ уарзон сылгоймаджы зæрдæ йын балхæн, æмæ дын уый иууылдæр дæ хъуыддæгтæ сараздæн.

Бафæлварæд-ма æндæр исчи уыцы суайæнты-æруайæнты цæуын, æмæ уæд аныхас кæндзыстæм, цард цы у æмæ æхца цы сты, ууыл.

Фæлæ, куы ахъуыды кæнай, уæд ницытæ сты уыдон. Уæдæ ма æхцайæ æнæниздзинад балхæн? Балхæн ма дзы амонд? Царды бонтæй уæд та иу бон, иу сахат, иу минут, науæд адзалы къæсæрыл иу уысм? Нæ балхæндзынæ!

О, манæ йæ ацы бындз куыд аргæвста! Ныр йæ ныхыл куы нæ абада, уæд ын нæй, нæ йын кæны цард ад...

* * *

Æнкъард хъуыдытæ Рæмудзы сæры зилдух кæнынц. Йæ зæрдæйы фæззыгон хъуынтъыз боны хуызæн уазал мигъ ныббадт æмæ йын цыма йæ развæндаг бамбæрзта. Йæ мад æмæ йæ фыды æнæнхæлæджы æрымысыди.

Ничи йын ис удæнцойæн. Зыбыты иунæг. Йæхи аххос у. Цалынмæ æхцатæ кодта, уæдмæ дзы бирæ цыдæртæ ферох сты, адæмæй дæр æй ничиуал хъуыдис. Нæдæр хæдзар, æмбæлттæ, къона, уарзын æмæ бæллицтæ – се ‘ппæт дæр рохуаты аздадысты.

Æхца уæд, – афтæ хъуыды кодта Рæмудз, – æндæр алцæмæн дæр ис ссарæн, самал кæнæн, балхæнæн. Æхца – æмæ алцыдæр дæ къухы.

Иннæ хабæрттæ уал банхæлмæ кæсдзысты. Фæлæ рæстæг рацыд æмæ йæм бахъардта: раздæр йæ фæсонæрхæджы дæр цы нæ уыдис, ахæм хорзæхтæ кæй ис адæймаджы царды. Æмæ иунæг иунæг кæй у. Йæ уд, фæззыгон æнæсыфтæр бæласау – бæгънæг æмæ æргъæвст. Уæлдайдæр та æхцатимæ. Йе ‘мгæрттимæ дæр нал у хæларзæрдæ. Уæдæ йæ кæрдзынгæнæгимæ дæр. Раджы ахицæн сты. Уый дæр Рæмудзы низæй фæрынчын æмæ ма йæ цæй хæдзар хъуыдис. Кæрæдзимæ сæ нал æвдæлдис. Куыддæр сæм цыдæр бынтæ фæзынд, афтæ байуæрстой.

Рæмудз йæхæдæг у аххосджын: æндæр сылгоймæгтæ йын-иу йæ зæрдæ аскъæфтой, уыдонимæ-иу йæ фæллад уагъта, сæ фæдыл-иу къуыригæйттæ адзæгъæл. Ахæм цард цыдис йæ зæрдæмæ. Æмæ цы: алчидæр йæ сæрæн хицау у. Уæлдайдæр ахæм лæг, Рæмудзы хуызæн. Ермæст йæ бакаст, йе ‘рлæуд, йæ ныхас, йæ акъахдзæф – сылгоймæгтæн стæхудиаг, сбæллиццаг.

Лæгдзинадыл æй нымадта уый: абон – иутимæ, райсом – иннæтимæ. «Цард – дыууæ боны. Мацæуыл ауæрд. Дæ уды рæвдау. Ничи дын ницы фæуыздæнис. Уæлдайдæр та – нæхи ирон адæм: æдзæстуарзон, хæлæггæнаг, фыдгойтæм сæ ничи амбулдзæнис, хихортæ...» О, фæлæ ма мыдæй дæр куы фæцъæх ваййы лæгæн йæ зæрдæ.

Æллæх, æллæх... Æмæ, йæ кæстæртæ дæр куы ныппырх сты æндæр бæстæтыл. Ербадзурынц хатт телефонæй. Æхца сæ куы фæхъæуы, уæд. Цыдæр æнæбары ныхæстæ акæнынц: уыдоны дæр, кæддæр-иу йæхи куыд не ‘вдæлдис, афтæ не ‘вдæлы.

Мад ын-иу йæхицæн алæгъстæ кодта, бæргæ, иу гыццыл ма абад мæ цуры – цæмæйдарты дæ афæрсон.

Фæлæ – кæм, кæм æй æвдæлд! Ныр фæсмойнагæй дæ былтæ ‘хсын...

Æрæджиауы зондæй дзы æгъатырдæр нæй. Æмæ дын кæд афтæ хъæуы, и, адæймаг?

* * *

Бындз сәнтдзәфау сдыуәрдәм, цыма йә мәстәй мардта, цы мын дә бон у, зәгъгә.

Куы ‘рләууид, уәд дуәрттә бакәнид, әмә кәд дзәбәхәй атаҳид, фәлә әвзистхуыз «мерседес» ахәм әнцойә әмә зәрдәмәдзәугәйә тәхы размә, әмә йә зәрдә нә куымдта уромын. Стәй фәндаджы был әрләууын дәр йә сәрмә нә хаста: исчи йә куы фена әрләугә, уәд афтә куы ахъуыды кәна, зәгъгә, Рәмудз цыдәр хәлддзаг машинәйыл фәцәйцы-дис, әмә йын әрдәгфәндагыл асастис...

Цәй – о, бындз әмә бындз. Уадз, әмә йә бындз дәр ахәм машинәйы иу хатт горәтмә ацәуа. Фәлә та уый дәр куы сгорә-таг уа...

Рәмудз йә хъуыдытыл фәуид, фәлә йә ацы әнәхайыры бындз нә уадзы. Размә кәсән авгыл абады, ратәхы, абады, арауай-бауай кәны, атаҳы. Әмә та йәм Рәмудз кәсынтыл фәвәййы. Әппыңфәстагмә Рәмудз афтә дәр ахъуыды кодта: цәй, бындз дәр Хуыцауы сконд у. Кәд әй нә уарзәм әмә цард әнадгәнәг у, уәддәр. Ау, әмә иннәтә иу әмә дыууә сты: мах чи нә уарзы, нә цард нын чи халы, әгъдау әмә фарн кәмә нәй, уыдон? Әмә сә уәд уый тыххәй маргә кәнәм? Тынг дзәбәх царынц сәхицән. Әмә уыдонән куы быхсәм, уәд, мәгуыр, ацы бындз цы кодта? Уадз, әмә цәра йәхи цардәй, – алыг әй кодта Рәмудз.

Иуәй диссаг та куыд нә у: уый – бындз, мах – адәм. Хуыцауы сконд. Цәрәм а зәххыл иумә, афтәмәй кәрәдзийән ницы зонәм. Нәдәр уыдон махән, нәдәр мах уыдонән нә радзурдзыстәм нә хъуыдытә, нә сагъәстә. Фәлә уый дәр цас диссаг у – иу нә иннәйы кәд әмбәрста?

Әцәг, әцәг: адәймагәй адәймаджы ‘хсән, адәймагәй адәмы ‘хсән, нәлгоймагәй сылгоймаджы ‘хсән, хистәрәй кәстәры ‘хсән, сыхагәй сыхаджы ‘хсән, ныййарджытәй сә цоты ‘хсән – кәд уыд кәрәдзи әмбарындзинад?

Милуангәйттә йә зонгә дәр нә кәнынц, цы у иннә адәймаджы зондахаст әмә зәрдәйы әнкъарәнтә бамбарын. Афтәмәй та, чи ныййарәг у, хистәр – кәстәр у, әфсымәр, сыхаг, әмкусәг, уарзон у. Сыхәгтә, цәрәм иу әхсәнады, иу рәстәг. Әмә уыцы кәрәдзийы әнәмбарындзинад та бонәй-бонмә карздәр кәны. Әмә, дам, дын уый та ног цард, ног уагәвәрд әмә паддзахад.

Рæмудз фæдта бирæ бæстæтæ, бирæ хæтæнты ауад. Æмæ йæ хорз бамбæрста: адæмы царды сæйрагдæр рахæцæн у иудзинад.

Хуыцау æй цы адæмæн радта, уыцы адæм вæййынц амонджын. Кæмæн дзы нæ бахай кæны, уыдон та – æнамонд. Æмæ цардæй ницы фенынц, рафт-бафты бахауынц мæгуыры къултæ кæнгæйæ. Иннæ адæмты сæ тыхæй æви хинæй сæхицæн дæлбар скæнынц, æххуырстæй сæ сæхимæ райсынц.

Сæ фарн фесæфы. Адæмы хъæрæн ницыуал фембарынц. Арфæйы дзырд сæм нал фæхъуысы. Фæдзæгъæл вæййынц рæстæджы фæлмы. Нал сын вæййы раздахæн фæстæмæ. Æцæгæлон удварны цагъайрæгтæй мæрдвынæйы аныгъуылынц.

Уæд бындзæй, мæгуыр, цы агурыс. Уадз, æмæ мæ хæдтулгæйы салоны ратæх-батæх кæна. Æцæг мæ куы нæ хъыгдарид. Æнауый та бындзæй æлгъдæр цы ис? Мæ мад дæр сæ йæ удхæссæг уыдта. Сафинаг сты бындзарæй. Цына чъизи сæ сæрма æрхæссынц. Хорз æмæ æвзæр сын иу ад кæны.

Фæлæ Рæмудзы ныр не ‘вдæлы рулæй. Ахæм уадцыдæй иу æмæ дыууæ нæ бабын Ирыстоны. Рæмудзы та ма царын фæнды. Гъер куы бацыд йæ сæры зонд. Афтæ йæм кæсы, цыма цыдæртæ æмбарын райдыдта.

Мæнæ ма бындзы дæр куы фæнды иннæ бындзытимæ хæларæй царын, хъæуæй горæтмæ сæм куы рабалц кодта. Æмæ цы, горæты йын ахъаззаг уыдзæнис. Уым бырæттæ цас ис, уыдоныл зылын куы байдай! Æцæг бындзыты царды бахаудзæнис. Ноджы ма фæстаг рæстæг горæттæ бырондæттæ систы. Адæм дзы хæлофы цардæй бафсис нал зонынц. Ницыуал сын фаг кæны. Кæрæфы низæй фæрынчын сты. Афтæмæй удгоймаджы, уанцон нæу, цастæ хъæуы? Хæринагæй, дарæсæй, цæрæнуатæй, бæстыхæйттæй?

Ныууадзут-ма, – ныццæлхъ кодта хъуыды иннæрдæм, цыма йæ бынаты цъылау æрзылдис, афтæ. – Цас хъæуы? Бирæ! Æнæкæрон сты йæ мондæгтæ, йæ бæллицтæ. Адæймагæн бафсис ницæмæй ис. Нæ йæ уынут уæхи цæстытæй: рохтæ куы суагътой æмæ сын куы загътой, алкæмæн дæр йæ бар йæхи, зæгъгæ, уæд ма сæ уромæг уромын бафæрæзта? Чидæртæ та ма фæстæмæ аздæхыны кой кæнынц.

Ницыуал дзы рауайдзæнис. Уый Рæмудз хорз зоны йæхицæй. Дон хиды бынты афардæг. Ацу æмæ йæ раздах!

Иннæмæй та цыма дур хохы цъуппæй ратылдис... Æмæ зæйæн бауромæн вæййы, цалынмæ кæмдæр йæ гуыпп ссæуа, уæдмæ?

Уæддæр ацы бындз. Куыд æдзæсгом у. Æппындæр æй куыд

ницæмæ дары. Ныр та йæ фындзы рагъыл куы нæ сбада!..

Æдзæсгом у, æндæр алцыдæр бафтдзæн дæ къухы. Къæйных æмæ æдзæсгом. Кæд абон уыдоны рæстæг у?

Нæ зонын, цымæ бындзытæй ваййы æфсармджынтæ? Æмæ ма уæд уый цæй бындз у! Æххормагæй куы амæлдзæнис. Цардæй ницы фендзæнис. Æви, бындз цас æдзæсгомдæр уа, уыйас уæздандæрыл нымад цæуы? Кæд æмæ афтæ у... Фæлæ куыд уа хъуамæ афтæ?! – цæхгæр та фæзылдис Рæмудзы хъуыды.

Уæд Хамырзæ та цы зæгъдзæнис? Науæд бындзæн йæхи бафæрс, уæд, цымæ, цы дзуапп радтид?..

* * *

Рæмудз, йæ сыхæгты нæ фенгæйæ, нæ ацыд. Кæд æмæ йæм, Рæмудзмæ, Къола дæр дзуапмæ æнхæлмæ кастис. Фæлæ йын цы загътаид Рæмудз?

Къола Хамырзæйы хæрзсыхаг уыдис. Æнæ кæрæдзи къæбæр нæ хордтой. Сасинкъа-иу фыццаг чъири Къолатæм барвыста. Къола Сасинкъайы цæхх-кæрдзынæн стыр аргъ кодта.

А, дæ Хуыцауы хатырæй, уый цы хабар у – бæстæ заууаты бынатмæ куы ‘ртардтой. Иу хъæздыг афтæ цæуылнæ зæгъы: мæнæ ам адæмæн куыстуат саразон?! Æрмæст сæхи кой кæнынц.

Æмæ дæм, Рæмудз, уый куыд кæсы?

Хорз, исбон æвзæр нæу. Цард цæмæй фидауы? Уымæ нæ фæкувæм? Фæлæ ныл сайд æрцыдис. Адæммæ цæй исбон уыд? Дæлæмæ дæр æмæ уæлæмæ дæр – мызд æмæ улупа. Советон дуджы æппæт дæр уыдысты паддзахады къухы. Иунæг удмæ дзы цы хаудта?

Бауырнæд дæ, ды уæд нырма гыццыл лæппу уыдтæ, фæлæ паддзахад уыд. Кæд мæгуыр цардыстæм, уæддæр хуымæтæг фæллойгæнæг адæймагæн йæ бон уыдис хуыздæр санаториты йæ фæллад суадзын, хæдтæхæджы алы ранмæ дæр атæхын, йæ пенсийæ йæхи фæдарын æмæ бирæ æндæр цыдæртæ.

Ныр та?

О, фæлæ йын Рæмудз цы бакæна абоны цардæн? Бар радтой алкæмæн дæр æмæ, алкæмæн дæр куыд йæ бон у, афтæ архайæд, базмæлæд, макæмæ æнхæлмæ кæсæд. Алчидæр йæ бинонтæн кусæд, йæ уды хорздзинадæн.

Рæмудз дæр советон дуджы цард иуцасдæр æрæййæфта. Дуканиты-иу дзул, æхсыр, сækæр нæ уыди, уыцы стыр авгджын

банкæтæ дынджыр цæхджын джитъритимæ – рагъамадæй. Уæдæ дзидзайы хабар дæр – афтæ. Уæладарæс дæр кæд æмæ куыд уыдис, уый нæ зонæм, æви цы?

Фæлæ, цымæ, цæмæн афтæ у: уæды цардæй дæр хъаст кæнынц, абоны цардæй дæр. Цыдæр нæ фаг кæны царды. Кæд кæрæдзи кæй не ‘мбарæм, уый? Нæй нæм иудзинад: хъæздыг мæгуыры нæ хъуыды кæны, мæгуыр хъæздыгæн нæ бары æмæ кæмæдæр-цæмæдæр æнхæлмæ кæсы. Раздæры царды йæ куыд сахуыр кодтой, афтæ. Паддзахад алцæмæн дæр дзуапп лæвардта, йæ бон у, нæу, уæддæр. Афтæмæй сыл не ‘ххæссыдис. Фæлæ уæддæр ныфсы хос уыдысты уæды уагæвардтæ. Нæ, æууæнк дзы уыдис иуцасдæр. Абон та æууæнк нал ис. Цал æмæ цал хатты асайдтой адæмы!..

Къола хуымæтæджы ныхас нæ фæкæны. Йæ хъуыды йæ бынаты ваййы. Ирыстон, дам, бахъахъхъæнæм. Кусын сахуыр кæнæм нæхи. Æнæ тухийæ нæй цард. Æмæ хуыздæр макæмæ мацæмæ æнхæлмæ кæсæм...

Рæмудз горæтмæ схæццæ...

* * *

Æмбисæхсæвмæ хæстæг. Лæгтæ сыстадысты фынгæй. Уынгмæ рахызтысты.

– Хæдзармæ афон у.

– Хæдзары дæр ацы æнуды..

– Æнуд, уый о, фæлæ мацы бæллæхмæ расайæд. Кæнæ их, кæнæ – æндæр исты фыдбылымæ, – загъта Мысост.

– Хуыцау, табу Дæхицæн, не ‘хсæв нын хорзæй арвит, – куыд сыхы хистæр, афтæ сæ Хадзымырзæ бафæдзæхста.

Хæрзæхсæв, зæгъгæ, лæгтæ ахæлиу сты.

Иуафон арв æмæ зæхх кæрæдзи хойын райдыдтой. Тæрккæвдайы сæх-сæх æмæ дымгæйы футтытæ бæстæ сæ разæй хастой. Дымгæ тыхджынæй-тыхджындæр кодта æмæ-иу уыцы æнауæрдонæй йæ тых-йæ бонæй æрбариуыгъта бæлæстæ, хæдзæртты сæртæ, саратæ...

Зæронд хæдзар ныхъхъус. Иу æмæ дыууæ ахæм уаддымгæйы нæ бавзæрста уал æмæ уал азы. Цæмæндæр-иу ахæм знæт дымгæйы æрбафутты фæстæ цыдæр гуыпп хъустыл æрцыдис.

– Уæртæ лæг, – дзуры Фаризæт Хазбимæ, – райхъал у. Æддæмæ акæс, цыдæр гуыппытæ дзы цæуы. Уæд та нын дымгæ нæ хæдзар афæлдæхта.

Фæлæ нозт æмæ хæрдæфсæстæй нæдæр Хазби, нæдæр сыхы лæгтæ арвы гыбар-гыбурмæ æмæ тæхгæ-нæргæ, араугæ арвæрт-тывды дзæхстыты æмæ цæхæркалдмæ сæ хъус не ‘рдардтой. Хуыррыттæй фæфынæй кодтой.

Сæумæцъыккæй сыхы лæгтæ, цы ‘рцыдис, зæгъгæ, дзыгуырæй лæууыдысты тигъыл Хамырзæйы фырты хæдзары цур æмæ цыма раст сæ фыны уыдтой: Рæмудзы ног хæдзары, стыр æртæуæладзыгон галуаны сæр Къолайы цæхæрадоны астæу сырх-сырхид дардта. Зæронд хæдзар та, куыд уыдис, афтæмæй йæ бынатæй мисхалы бæрц дæр нæ фезмæлдис.

– Ныр, лæппутæ, – арф ныууæфыд Къола, – федтат, куыд ваййы, уый. – Фыдбылыз хъуынджын уæрццæй уæлдай нæу, кæцæй дæ размæ фæуыдзæнис.

– Æмæ сæ уырны, Хуыцау галуæрдоны цæуы... – загъта Дзандар. – Иу боны цæстæй мачи кæсæд дунейы цардмæ.

– Бауырндзæн сæ, – æртхъирæнгæнæгау та нал фæлæууыд Хазби. – Чи уыд æнхъæл, ахæм бæллæхтæ æрцæудзæн, знон тигъыл уыцы хурбон куы лæууыдыстæм, уæд.

– Уæртæ ма, йæ быру дæр ын куы афæлдæхта дымгæ. Никуыма федтон дымгæ быру афæлдахгæ, – дисы бацыдис Мысост. – Бæлас федтон. Æнæуый цы нæ ‘рцæуы царды, – уыдис йæ хатдзæг кæддæры хъæддзау лæгæн.

– Хорз, æмæ сæ Хамырзæ нæ уыны, дзæнæты бадæд. Йæ фыртæн цы у – уый та самал кæндзæн.

– Сдзурут ма йæм телефонæй. Рæмудз дæр нæ сыхаг у, уæдæ цы.

– Чи у нæ сыхаг? – цыма дзуапмæ дæр не ‘нхъæлмæ каст, ахæм цыдæр æбæрæг хъæлæсыуагæй бафарста Къола Хадзымырзæйы æмæ ма йæм бафтыдта. – Кæдæй нырмæ сыхæгтæ стæм мах уыдонимæ? Уыдон – сæхицæн, мах – нæхицæн. Алчидæр нæ цæры йæхи цардæй. Ныр та уал ын йæ дуртæй мæ быруйæн куы фæбырын кæнин. Цалынмæ ардæм хæццæ кæна, уæдмæ.

– Худинаг у, – дзуры йæм Хадзымырзæ.

– Цы? Æмæ уыдонæн куы нæ у худинаг. Фæлæ ницы кæны. Уынаффæгæнæг сын уыдзæнис. Кæсут ма-иу, уыцы рæстæг дæр та æрцæудзæнис.

– Сдзурын æм хъæуы Хамырзæйы фыртмæ. Цард цард у. Марадз ма, исчи...

Сыхы лæгтæй иу дæр йæ бынатæй нæ фезмæлыдис.

ÆРТÆ ÆМДЗÆВГАЙЫ

* * *

Кæсын дæм æз æдых æмæ фæлмæстæй,
Ды дæр мæнмæ æрхæндæгæй кæсыс.
Ныммыр ысты изæрмилты ныхæстæ,
Æнкъарæнтæ та раивтой сæ хуыз.

Зæрдæуынгæг æнæсым у, æдзæрæг,
Æрмæстдæр – иунæгдзинад æмæ мах.
Нæ иу фæндаг нæ дыууæйæн ыскъуындæг,
Æгæр зынхæссæн разынди нæ уаргъ.

Æмæ ныр не ‘хсæн арф сæрсæфæн байгом, –
Ныр ма йæ сæрты ахизæн кæм и?!
Уæддæр, уæддæр ма раздæрау мæ аууон
Дæ дард аууонмæ ивазы йæхи...

2012.12.04

* * *

К. Русланæн

Мæ фæлмæст амонд, бадыс та æнкъардæй,
Зæгъ-ма мын æй, цы катый, йе цы рыст
Ныррæхуыста дæ фæтæн риу цыргъ кардæй,
Сындзын телæу дæ зæрдæйыл ыстыхст?

Ныфсджын, хъæддых, æнæсæттон, фæринкау,
Хæрзминиуджытæй хайджын дæ, фæлæ
Йæ ныхыфыст нæма фæсайдта никæй,
Æмæ ды дæр йæ уацары фæдæ.

Ды бирæ федтай маст æмæ фыдæбон,
 Дæ утæхсæнтæ де 'нцойæ фылдæр,
 Фæлæ дæ ныфс уыд денджызау æгæрон,
 Æмæ ныр дæр ма дæ лæгæй лæгдæр.

Фæкæнын дис, ды цас зоныс дæ царды,
 Куы нæй дæ зонд, дæ фæлтæрдæн кæрон.
 Фæлæ æдзух дæ зæрдæ судзы арты,
 Ды дæ, мæ хур, уæлиуонтæй, æрвон.

Ды дæ тæмæн, æнæбаххæстæ стъалы,
 Ды дæ фыдуаг, æнæрцахсгæ дымгæ.
 Цырагъ дæ ды æнæрухсцъыртты тары,
 Мæ сыгъдæг зæд, мæ цардамонд ды дæ.

2012.27.05

* * *

Æрвон тыгъдады ленк кæны цыргъ мæй –
 Æхсæвы мигъы иудадзыг æлдар.
 Йæ алыварс æнæсыбыртт, дæрдтæй
 Æрмæстдæр хъуысы рог дымгæйы зард.

Алæмæттаг у алцы: уæлдæф, æрдз,
 Æмæ кæлы цыдæр æрвон цæхæр.
 Зæххы цъарыл æрмæстдæр ды 'мæ æз,
 Æмæ нæ уарзт – æппæтæй дæр уæлдæр.

О, Уарзонад – æнæрынцайгæ арт,
 Табу дын уæд, мæ хъысмæт у дæ бар!
 Табу дын, Скæнæг, барухс кодтай цард!
 Табу дæуæн, мæ зæрдæйы хæлар!

2012.27.05

АМОНДДЖЫН ИРВÆЗТ

1909

азы мартыйы маёйы Англисы райдыттой аразын дунейы æппæты егъаудæр нау «Титаник». Йæ дæргъ уыдис 269 м, йæ уæрх 28,2 м, йæ бæрзæнд – 14-уæладзыгон хæдзары йас. Уыдис дзы 11 палубæйы, йæ тых æвирхъау. Цыбыр ныхасæй, уыцы рæстæджы науты арæзтады дунейы мидæг цыдæриддæр ногдзинадæй, раззагдæр технологитæй фæзынд, се ‘ппæтæй пайдагонд æрцыд ацы нау кæнгæйæ.

О, фæлæ йыл цы стыр бæллæх æрцыд, уый алчидæр зоны, ноджы ма уый тыххæй кино дæр систой. Фæлæ мæн уыцы трагикон балцы тыххæй цыбырæй ныффыссынмæ самидин кодта Хъулаты Гасан, хъæдгæройнаг. Цæвиттон, иуахæмы мын уый радзырдта, йе ‘мхъæуккаг æвзыгъд фæсивæд астæй куыд араст сты Амырыкмæ æхца кусынмæ, уыцы хабар.

Ныр сæ къамæй райдайæм нæ ныхас. Мæнæ галиуырдыгæй рахизырдаем бадынц:

Цæлыккаты Гакко, Хъулаты Тотырбег (Гасаны фыдыфыд), Гæгуылаты Налыхъ. Чи лæууы, уыдоны дæр уыцырдæм ранымайæм: Гæгуылаты Дæхцыхъо, Къарджиаты Дæхцыхъо, Гутнаты Хатæхцыхъо, Бокоты Елбыздыхъо.

Сæ иннæ æмбал уыдис Кучиаты Мырзахъ. Уый цæмæндæр къам исгæйæ семæ нæ бахаудта.

Аст ләппуйæ араст кодтой дард Амырыкмæ, «Титаник» йæ фыццаг æмæ фæстаг ленк куы кодта, уæд. Билеттæ æлхæнынмæ ‘рлæууыдысты, фæлæ дзы æрмæстдæр дыууæмæ æрхаудта – Кучиаты Мырзахъ æмæ Гæгуылаты Налыхъмæ. Иннæ ләппутимæ кæрæдзийæн хæрзбон загътой æмæ баныхас кодтой, Амырычы наулæууæны кæй сæмбæлдзысты, уый тыххæй. Фурды астæумæ куы бахæццæ сты, уæд Мырзахъ йæхи æвзæр æнкъарын байдыдта, ома денджызы низæй фæрынчын. Йæ зæрдæ хæццæ кодта, æмæ-иу рæстæгæй-рæстæгмæ уæллаг цардахъмæ схызт сыгъдæг уæлдæфæй аулæфынмæ.

Иу фæсæмбисæхсæв дæр та афтæ бакодта. Цардахъмæ – палубæмæ куы схæццæ, уæд хорзау нал фæцис. Адæм цыдæр тарстхуызæй сдыууæрдæм сты, ирвæзынгæнæн бæлæгътæ фурдмæ ауагътой, сывæллæттæ æмæ сылгоймæгтæ бынмæ хизынц бæлæгътæм.

Мырзахъæй йæ низ дæр æрбайрох, йæ ных бæлæгъмæ сарæзта, фæлæ йæ æввахс нæ уадзынц. Цыдæр æгъдауæй бæлæгъы кæрон ацахста, фæлæ йæ уæлæмæ схизын нæ уадзынц, йæ к’ухтæ йын цæвынц, йæ сæрæй йæ асхойынц. Уæд уый дæр бæлæгъ йæ тых, йæ бонæй ныттылдта, ныртæккæ йæ сфæлдахдзынæн,

зæгъгæ. Адæм, тарст уæвгæйæ, ноджыдæр старстысты, сæхæдæг ын феххуыс кодтой, æмæ бæлæгъмæ сбырыди. Афтамæй Мырзахъ аирвæзт мæлæтæй. Бахæццæ Амырыкмæ, цасдæр рæстæджы фæстæ се ‘мбæлттæ дæр æрбацыдысты. Уым сыл сæмбæлд Мырзахъ дæр, куыд дзырдгонд уыдысты, уымæ гæсгæ. Йе ‘мбæлттæ уыцы æнамонд хабарæн бæлвырд ницыма зыдтой, цалынмæ сын æй Кучиайы-фырт нæ радзырдта, уæдмæ. Гæгуылаты Налыхъ æнамонд сæфтæй фесæфти...

Ацы фæсивæдæн дæр сæ хъуыддæгтæ алыхуызон рауадысты. Бокоты Елбызыхъойæн æрдызыхъæд нæ фæбæззыд. Бонæй-бон цоладæр кодта, фæстагмæ бынтондæр æррынчын, æмæ йæ йе ‘мбæлттæ Ирыстонмæ рарвыстой. Ам, йæ райгуырæн къонайы, цыма æвдадзы хос уыди, уайтагъддæр йæхи хуыздæр æнкъарын байддыта æмæ цыбыр рæстæгмæ йæ гаччы сбадт.

Къарджиаты Дæхцыхъо дæр дзы бирæ нæ бафæстиат, сæрагасæй йæ хæдзарыл сæмбæлд. Гутнаты Хатæхцыхъо уым цæргæйæ баззад, йæ байзæддаджы тыххæй йын бæлвырд хабæрттæ нæ зыдта Гасан дæр.

Хъулаты Тотырбег, Цæлыккаты Гакко, Гæгуылаты Дæхцыхъо фæкуыстой дыууæ азмæ æввахс, сæ бакуыст фæллоуæ сæ зæрдæтæ радысты æмæ рафардæг сты сæхимæ.

Тотырбег Дзæуджыхъæуы хорз дыууæ уæладзыгон хæдзары сарæзта, фæлæ советон дуг куы ралæууыд, уæд ыл кулачы ном ныххуырстой æмæ...

Гæгуылаты Дæхцыхъо уым балхæдта трактор æмæ йæ хайттагондæй схæццæ кодта. Уый Ирыстоны уыдис фыццаг трактортæй иу.

Цæлыккаты Гакко йе ‘фсымæртæй байуæрста, сæ фарсмæ хорз хæдзар сарæзта æмæ дзы фæрнæй фæцард. Уæдæ, амонджынай чи аирвæзт, уыцы Мырзахъ дæр бирæ нæ бафæстиат Амырычы. Йæ мыггаг ам кæимæдæр фæтудджын, æмæ йæ фæстæмæ здæхын бахъуыд.

ÆЛХЪАЦАТЫ Аслæнбег

ÆРЫХЪУСÆГГАГ ХАБÆРТТÆ

ФАЗЗОН ЛÆДЗÆГ

Дыууæ лæджы фембæлдысты. Сæ астæу ахæм ныхас рауад:
 – Ацы лæдзæг дын кæм уыд, ме ‘фсымæры куы уыд, уый та фарон куы амард æмæ йын æй йемæ куы баныгæдтам?
 – Ай йæ фаззон лæдзæг у! – загъта иннæ.

ДАРГЪ ХЪУЫДЫЙАД

Ахуыргæнæг:
 – Чи ‘рхъуыды кæндзæн даргъ хъуыдыйад, æцæг æртæ хъуыдыйы кæм уа?
 Сывæлæттæ хъуыдыты ацыдысты. Иу афон сæ иу фестад:
 – Æз æрхъуыды кодтон.
 – Зæгъ-ма йæ.
 – Уыди хъызт зымæг, сырдонцъиу ныссалд æмæ хъуджы тæвд чъизиты ныххауд, йæ сæр сдардта æмæ чъыртт-чъыртт кæны. Гæды йæ сласта æмæ йæ ахордта.
 – Цавæр хъуыдытæ ис дæ хъуыдыйады?
 – Алчи де знаг нæу, чъизитæ дыл чи калы, фæлæ дæ чъизитæй чи ласы, уый арæх дæ лымæн нæ вæййы.
 – Æртыккаг та дзы цавæр у?
 – Кæд чъизиты бахаудтæ, уæд чъыртт-чъыртт мауал кæн!

ХÆРÆГСАСТ

Ирон адæм ма фылдæр цуанæй куы цардысты, уыцы рæстæг иу цуанон лæг, магуыргымау цæрæг, бирæ фæцуан кодта, фæлæ ницæуыл сæмбæлд сырды ‘гъдауæй. Изæрмæ хæстæг иу обауыл

йæхи æруагъта, чысыл мæ фæллад æрцауа, зæгъгæ. Хъæуырдыгæй айхъуыста хъæлаба. Кæсы, æмæ бирæгъ сывæллоны фескъæфы хъæдмæ. Фæлтæрд цуанон æрхъавыд æмæ бирæгъ – дæ фыдгул дæр афтæ. Сывæллоны фыд тарстхуызæй йæ разы алаууыд.

– Хорз лæг, мæ иунæг сабийы мын аирвæзын кодтай, хорзæй дын цы фæуон? Ницы дын бавгъау кæндзынæн, ис мæм, цæрæг лæг дæн.

Цуанон ницы сфæрæзта зæгъын.

– Уæдæ ахсæв ахъуыды кæн æмæ райсом ацафон, фылдæр дæ чи уарзы, уымæ ам сæмбæл. Цы зæгъай, уый дын мæнæй.

Цуанон æнафонмæ йæ бинойнагимæ фæрахъуыды-бахъуыды кодтой, цы хъуаг æййæфтой, уыдон æрымысыдысты. Обауыл æнхъæлмæ кæсынц сæ хæрзгæнæгмæ. Уый фæстиат кодта. Цуанон йæ усмæ дзуры:

– Гыццыл æрхуыссон, тынг фæллад дæн.

Æмæ уайтагъд афынæй. Уалынмæ лæг уыцы хорз арæзтæй фæзынд. Усæн йæхи бацамыдта. Цуанон фынай кæны. Лæг усимæ ныхæстыл фæцис. Йæхи йын бауарзын кодта. Ус сразы ис йæ ус суæвыныл. Фæлæ, дам, цуаноны та цы фæкæнæм?

– Хъыгдарыны хос, æндæр нын куы ницы у æмæ йæ амарæм, – загъта лæг.

– Куыдæй?

– Мæнæ дын хъама æмæ йæ цæв.

Ус йæ лæджы сæрмæ хъама систа. Ардауæг ныхъхъæр кодта:

– Кæдæм æй марыс?!

Цуанон фехъал. Кæсы, æмæ йæ йæ ус хъамайæ фæцæй мардта.

– Стыр бузныг, хорз лæг, мæ лæппуйы мын кæй фервæзын кодтай, уымæй. Фæлæ уыныс, æз та дын дæхи фервæзын кодтон. Ды та дæ куыдзимæ куы ‘рбацыдаис, уæд æз куыддæр фæзындаин, афтæ уый срæйттаид, ды райхъал уыдаис, æмæ æз дæуæн дæ хæс бафыстаин, куыд бадзырд кодтам, афтæ. Ныр та стæм хæрæгсаст.

СФЕЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

ЦÆЛЫККАТЫ Ахмæт

ÆРЦЫД РÆСТÆГ

Æрцыд рæстæг! Ызмæлы бæстæ!
Ис махыл тохы заман хæс.
Кавказы кадылмард цæргæстæ,
Кæм ыстут? Сиды та нæм хæст!
Æнусмæ худинаг – тæшпудæн!
Хæххон лæг! Никуы тарстæ ды.
Æрцыд фæлварæн дуг дæ удæн!
Алла верды!.. Алла верды!..

Черкес, цæцæйнаг, уæд даргинаг,
Лезгин, хъæрæсейаг, ирон,
Абхаз, махъхъæлон, абазинаг,
Балхъайраг, лекъаг, уæд кæсгон,
Æрцæут, сиды нæм нæ намыс,
Уый мах æфсымæртау бæтты,
Уый уадзы не уæнгты егъау ныфс.
Алла верды!.. Алла верды!..

Кавказ, нæ тут дæ æмæ не стæг.
Дæуæн нæ цард дæр нæу æвгъау.
Æнæ дæу мах цæринаг не стæм –
О, афтæ сныв кодта Хуыцау.
Æмсæр-æмбар æмæ Сæрибар –
Хъару нын а бæллиц дæтты.
Фæлæууæд алы уд дæр фидар!
Алла верды!.. Алла верды!..

Нæ хъысмæт удхайраг, уæззау уыд.
Фæкодтам не ‘лдæрттæн тыхгуыст.
Ныр нæм æрттивгæ хур æрбазынд.
Фæуыдзæн авддæлдзæх нæ рыст.
Куы вæййынц адæмтæ æмзæрдæ, –
Сæ тыхæй айнаг дæр сæтты.

Уæдæ, цæй, басгуйхæм хæлæрттæ!
Алла верды!.. Алла верды!..

Гъе-гъей, Кавказы фырттæ, размæ!
Фæллоуæ саразæм дзæнæт!
Нæ цин, нæ уадындзтæн сæ хъазтмæ
Æркæсдзæн дун-дуне æппæт!
Рæхджы нæм хуздзæн хур уæлвонгæй,
Нæ амонд ардзыстæм куысты.
Кавказ та райгуырдызæни ногæй.
Алла верды!.. Алла верды!..

ÆЦÆГÆЛОН БÆСТÆЙЫ

Фæтардтой йæ æнаххосæй йæ зæххæй.
Æнæ хион, æцæгæлæтты астæу
Хæрзиунæгæй кæйдæр бæстæйы мард.
Æмæ æваст йæ цæстыл ауад ивгъуыд:
Фыдæлты бæстæ, урс цъититæ, ком,
Йæ райгуырæн хъæу, къахвæндаг, сæрвæттæ,
Тъыфыл цæргæстæ арф-арфид цъæх арвыл,
Уыгæрдæнтæ, фыййауы зарæг рындзæй,
Фысты уасын, бæхы хуыррыт, куыйты рæйд...
Æрымысыди йе ‘взонджы хæтæнтæ:
Куыд рабалц кодта бонцъæхты бæхыл,
Тыхгæнæг ыл куыд æрбамбæлди хъæды.
Лæгæй-лæгмæ хæст... Хъамайы цъыччытæ...
Æхсаргарды дзæхст... Карз хъуырдухæн... Туг...
Мæлæг уды зынудисæн... Фæстаг хъæр...

Куырттатаг лæг цы нæ бавзæрста царды!
Йæ хæтæнтæ, уæхскуæзæй куыст, йæ уарзт,
Йæ удхæрттæ, йæ карз тохтæ, йæ хъазуат...
Хæссы сæ ныр нæ мæнг дунейæ дардмæ,
Хæссы фæцу ‘мæ ма ‘рцуйы бæстæмæ...
Рæхджы йыл фын, æнусон фын æртыхсдзæн.
Фæстаг хатт ма йæм иу бæллиц фæзынд:
Тæхуды, фен-ма иунæг хатт Кавказ!

Хъодзаты Æхсары тæлмац

ЗОНЫНДЖЫН КААМ

Цæгаткавказæг таурæгъ

Ацы хабар ахæм рагон у, æмæ, кæд æрцыд, уый зонгæ дæр ничиуал кæны... Хохы цъассы кæмдæр цардис иу лæг, йæ ном – Муссæ. Йæ цардæмбал Алгъынæт уыдис æрдхæрæны рæсугъд. Се ‘мкоймæгтау, ацы дыууæ уды дæр цардысты сæ хидвæллойæ, тыхтæ-фыдтæй къæбæрамал кодтой. Æмæ амондджын уыдаиккой бæргæ, сау маст сын сæ уд куы нæ хордтаид, уæд.

Цот цы бинонтæн нæ цæуы, уыдон æнамонд сты. Гъемæ, лæппу нын куы рантысид, зæгъгæ, уыцы хорзмæ бæлгæйæ, сæ бонтæ ‘рвыстой. Аивæй, йæ цæстысыг нæ уромгæйæ, Алгъынæты рæсугъд иу æмæ дыууæ хатты нæ куывта Æппæтхъом Хуыцаумæ, лæппу мын балæвар кæн, зæгъгæ. Хуыцау тæригæдгæнаг у æмæ мæгуыр сылгоймагæн йæ лæгъстæ фехъуыста.

Алгъынæтæн райгуырди лæппу. Сæвæрдтой йыл ном Ибрагим. Бонæй-бонмæ фидардæр кæны лæппу, йæ ныййарджыты зæрдæ дзы райы. Фæлæ, лæгмæ цы кæсы, уый чи зоны?.. Чи зæгъдзæни рагацау, райсом цы уыздæн, уый? Йæ райгуырынай йæ амæлынмæ адæймагæн йæ аудæг зæд йемæ кæй хæссы, уыцы ныхыфысты цы ис, уыздæттæ бакæсын кæй бон у? Хурбоны фæстæ вæййы асæст, фæлæ та мигъы скъуыдæй хур дæр разыны.

Алгъынæты рæсугъд иуахæмы суазал æмæ амарди. Сафтид и Муссæйы къæс. Сау бæллæх ыл æрцыди. Фæлæ лæгыл иудазыг химæ хъусын не ‘мбæлы. Фæхъыг, фæмаст кодта Муссæ æмæ та йе ‘рвылбоны куыстытæм бавнæлдта. Æрмæст тыхсти, лæппуйы иунæгæй уыздын кæй хъуыд, ууыл.

Муссæйы хæдзары ма рагæй фæстæмæ цард иу удгоймаг. Муссæ æмæ йыл йæ дзæнæтыбадинаг Алгъынæт тынг æнувыд уыдысты. Сæ иунæджы заман æй сæ хæдзароныл нымæдтой.

Уыцы удгоймаг уыди бурхъус калм. Ныр уый, æнхъæлдæн, гытцыл Ибрагимы дæр бауарзта. Иумæ хæларæй хъазыдысты æдзух. Гъемæ-иу фыд йæ лæппуйы æдæрсгæйæ калмы æвджид ныууагъта.

Иухатт, куыстмæ ацæуыны размæ, Муссæ мидæгæй астæрдыл гауыз æрытыдта, лæппуйы уым сбадын кодта æмæ йын йæ разы æхсыры къус æрæвæрдта.

Ацыди куыстмæ.

Изæры фæстæмæ ‘рбаздæхти.

Куыддæр къæсæрæй бахызт, афтæ мидагъуыст йæ удаист хъæр ныййазæлыд:

– Уæ, Хуыцау!

Гауызыл лæппу мардæй хуыссы. Фыд æм йæхи баппæрста, йæ хъæбысмæ йæ фелвæста, ныууыгъта йæ æмæ йæм ты-хулаæфтгæнгæ дзуры:

– Ибрагим, Ибрагим!..

Фæлæ сабийæн йæ былтæ змæлгæ дæр нæ бакодтой. Ницы дзуапп радта йæ фыды хъæрахстæн. Муссæ гауызыл йæ цæст ахаста æмæ федта фæлдæхт къус, кард, стæй бурхъус калмы къæдзиы карон. Уæд Ибрагиммæ ногæй æркаст æмæ йын йæ хъуырыл бафиппайдта цыдæр тар тæлм, цыма йыл нарæг коп-радзхуыз уадздзаг бабастæуыди.

Сагъæсы бафтыдта Муссæйы йæ лæппуйы мæлæт. Бирæ фæрабар-бабар кодта, цалынмæ, цы сау бæллæх æрцыд, уый йын каронмæ не сбæлвырд, уæдмæ. Хъынцъымгæнгæ йæ сæр ныттылдта æмæ йæхинымæры загъта: «Афтæ... афтæ... Калмы зæрдæ ‘хсыр æрцагуырдатæ æмæ Ибрагимырдаæм бабырыд, уый та кардæй хъазыд, астæрдыл æй æрцавта æмæ калмæн æнæнхъæлæджы йæ къæдзиы карон акъуырдатæ. Калм лæппумæ рамасты æмæ йæ ныххурх кодта».

...Цыдысты бонтæ, афæдзтæ. Рæстæг – зæрдæйы хъæдгæмттæ дзæбæхгæнæг. Муссæ дæр ферох кодта йæ сау хъыгтæ. Сахуыр сыл ис. Æрмæст иу хъуыддаг нæ бафтыд йæ къухы: иунæг кæй у, ууыл сахуыр уæвын йæ бон нæ баци. Уый йын тынгæй-тынгдæр сыгъта йæ уд.

Иуахæмы лæг бавдæлд æмæ йæ рагон хæлары – бурхъус калмы – æрцагуырдатæ. Хатæны дыууæрдæм кæны æмæ йæм сиды. Ард хæры, цы маст мын скодтай, уый мæ ферох и, зæгъгæ. Алцыдæр, дам дын ныббарстон, æрмæстдæр ма мысын, кæддæр иумæ хæларæй куыд цардыстæм, уый.

Фæлæ йын калм ницы дзуапп лæвардта.

Уæддæр æм Муссæ сидти рæстæгæй-рæстæгмæ. Æмæ та йæ иухатт куы бацагуырдатæ, уæд йæ хъустыл ауади хъæлæс:

– Цы дæ хъæуы, адаймаг?

– О, кæдæй-уæдæй ма дæ ссардтон! – цины хъæр фæласта Муссæ. – Раздæх мæм, дæ хорзæхæй! Зыбыты иунæг дæн! Ба-уырнæд дæ, цы бæллæхы мæ баппæрстай, уый мæ раджы ферох

и. Рацу мæм. Иумæ та а ‘мæ о-йæ цæрдзыстæм.

– Æз тынг фæсмон кæнын уыцы хабарыл, – дзуапп та йын радта хъæлæс, – хъыг мын у, иунæг кæй дæ, уый дæр, фæлæ дæумæ нал раздæхдзынæн... Зæгъ-ма, куы мæм-иу æрбакæсай, уæд дæ цæстытыл нæ уайдзæн, æз дын цы лæппуйы ныххурх кодтон, уый сурæт? Уæдæ мæнæн дæр, демæ цæргæйæ, мæ бон нæ бауызæни, дæ лæппу мæ æнæкъæдзилæй кæй ныууагъта, уый фæрох кæнын... Хæрзбон, Муссæ, курын дæ, макуыуал мæм фæсид...

Мамыкътаты Хъазыбеджы тæлмац

НЕ 'ВЗАГ — НӘ ФАРН

ДЗАРАСАТЫ Альберт

САГЪÆС ИРОН ÆВЗАГЫЛ*

Стыр хъыгаг кæд у, уæддæр ирон адæмæй бирæтæ мадæлон æвзагмæ кæсынц «хъæддаг адæймаджы» цæстæй – нæ йын æмбарынц йе стыр ахадындынад, нæ сæм хъары, йæ мадæлон æвзаг чи нæ зоны, уый æххæст адæймаг кæй нæу æмæ кæй нæ уыдзæн, уый.

Уавæр афтæ у, æмæ иуырдыгæй, адæм тыхсынц се 'взаджы рæзтыл, аудынц ыл, иннæрдыгæй та хицæн бæрнон кусджытæ, скъолаты разамонджытæ æмæ ахуыргæнджытæ нæ кусынц, куыд æмбæлы, ахæм уагыл. Бирæ ныййарджытæ сæ сабиты иппæрд куы кæнынц сæ мадæлон æвзагæй, уæд сæ æнæхай кæнынц егъау хæзнатæй – адæмы культурон бынтæй. Уыцы зонд у æндзыг заманы фæстиуæг, фæстæзад хъуыдыкæнынады æууæлтæй.

1964 азы, æппæт ахуырад дæр уырыссаг æвзагыл куы сарæзтæуыд, уæд фæуæлахиз мæнг наука, фæуæлахиз «пайдагæнджы æмбыд философи» – ирон æвзагæн нал и цардхъом нысануæг æмæ нал хъæуы, зæгъгæ. Уæд ферох, æвзаг адæмы уд кæй у, уыцы æцæгдзинад, ферох, æвзаг адæмы монон культурæйы астæумагъз кæй у, уый. Хæлд æрцыдысты советон закъонтæ, демократизмы бындурон домæнтæ. Ирон æвзаг барвæндай ахуыр кæныны бар лæвæрд хъуамæ цыдаид, Ирыстоны иннæ адæмтæй чи цæры, уыдонæн, æцæгæй та уыцы бар нал хауд ирæттæн сæхимæ дæр. Ирон æвзаг ма цы скъолаты цыдысты, уым дæр æй хæддзуйæ ауагътой, нал ын куыстой йæ ахуыры фæрæзтæ рæзын кæныныл. Уыцы уавæрты Иры æхсæнад, нæ интеллигенци нæ разындысты цæттæ ахæм æнæуаг тыхтонайы ныхмæ æрлæууынмæ.

60–80-æм азты рæзыд ирон адæмы хиæмбарынад. Фæлæ уымæ йæ тыхы бацыд æнæрвæссон цæстæнгас дæр – не 'взагмæ, нæ литературæмæ, нæ аивадмæ, не 'гъдæуттæм. Ирæттæ сыл

Ацы уац «Мах дуджы» рацыди 22 азы размæ. Фæлæ абон дæр у актуалон. Уæвгæ, уавæр ам куыд æвдыст цæуы, уымæй ноджы бирæ фыддæр фæци.

сæхæдæг былысчылтæ кæм кодтой, уым сæ иннæтæ дæр ницæмæ дардтой. Афтамæй æнæхай кодтам нæ адæмы сфæлдыстадон æнтыстытæй – ирон чиныгæй, ирон театртæй, ирон аивадæй. Ахæм уавæры тынгдæр бахаудтой фæсивæд. Ног фæлтæр та, фыдæлты бынтыл æфтаугæ куы нæ кæна, уæд адæмæн сæ фæстаг сæфтмæ цæуы.

Билингвизм (дыууæ æвзаджы зонын) гуыры нæ царды уавæртæй. Уымæ гæстæ æвзаджы рæст у нæ мæт, нæ сагъæс. Зæрдæмæхъаргæ ныхæстæ ссардта Чингиз Айтматов: «Иссык-Кулы цадмæ кæсын, уый сысы, къаддæр кæны, æмæ мæ зæрдыл æрлæууы æндæр цад – уый дæр нæ дзуар у – не ‘взаг. Æвзагмæ ног фæлтæртæ, ног суадæттæ куы нæ уадзой, куынæ йæ зоной, йæ базонынæн сын фадат куынæ уа, куынæ уа сывæллæтты хъомылгæнæн куыстуæттæ, скъолатæ, уæд æвзаг дæр сæфы, æмæ уый та кæд экологион бæллæх нæу, уæддæр у адæмы æнамонд-дзинад. Уыдæтты тыххæй абоны онг дзурæн нæ уыд. Ныр сыл дзурæм, фæлæ хъуыддагыл ивгъуыд азты уæз пъæззыйау бады».

Раст у. Махмæ дæр бирæ азты дæргъы уый тыххæй фæдис кæнынц Абайты Вассо, фысджытæ Хъодзаты Æхсар, Цæрукъаты Алыксандр, Ходы Камал, Хостыхъоты Зинæ, Малиты Васо, не сфæлдыстадон интеллигенцийы æндæр минæвæрттæ. Уыдон халынц æндзыг заманы æнуд уавæртæ, адæмы æргом здахынц не ‘взаджы риссаг фарстытæм.

Йæ мадæлон æвзаг чи нæ зоны, уый нæ зоны йæ адæмы хъæздыг культурæ дæр. Кæрæдзиуыл æнгом баст сты уыцы хъуыдæттæ. Уый сæраппонд æрæджы мах сæрмагонд фæлварæнтæ скодтам республикæйы цалдæр скъолайы. Фæндыд нæ раиртасын: куыд зонынц ахуырдаутæ уырыссаг æмæ мадæлон æвзагтæ, Ирыстоны истори, ирон литературæ, адæмон сфæлдыстад, музыка æмæ кафты аивад, адæмон бæрæгбæттæ, адæмон æгъдауттæ. Цы сбæлвырд? Фыццаджыдæр, ирон чи нæ у, уыцы сабитæ æмæ фæсивæд, искуы-иутæй фæстæмæ, æппындæр ницы зонынц. Уый та цæлхдур у, адæмтæ кæрæдзи хуыздæр цæмæй æмбарой, уымæн. Горæты 1860 ирон скъоладзаутæй 530 дзурынц иронау, фæлæ сæ бон нæу раст фыссын, кæстæ та кæнынц зынтæй. 790 ахуырдауы æмбарынц ирон ныхас, фæлæ сæхæдæг дзурынц иттæг зынтæй, иронау нæ кæсынц. 540 ахуырдауы æмбарынц æрмæст иударон ныхæстæ, кæсын æмæ фыссын нæ зонынц. Уымæ сæ фылдæры фæнды ирон литературон æвзаг зонын.

Хъæуты скъолаты фарст æрцыдысты 480 ахуырдауы. Уыдон хорз зонынц дзурын, фæлæ фыстæ æмæ кæсгайæ къуыхцытæ кæнынц.

Поджы-ма иу ахæм хабар. Елхоты æндæр адæмыхатт сывæллæттæ дæр æхсызгонæй цæуынц ирон уроктæм. Разæнгард сæ кæнынц сæ ныййарджытæ. Зонынц ирон æвзаг. Фæлæ диссаг уый у, æмæ уыцы хъæуы ирон цæрджытæй бирæтæ курынц, цæмæй сæ сывæллæттæ уæгъд цæуой ирон æвзаг ахуыр кæнынæй. Уымæй диссагдæр диссаг: ахæм ныййарджыты ‘хсæн ис ахуыргæнджытæ дæр. Уавæр афтæ уыд Беслæн, Мæздæг æмæ Æрыдоны дæр.

Скъоладзауты дзæвгар хаймæ нæй бæстон зонындзинæдтæ ирон адæмы культурæ æмæ историйæ. Бирæтæ дыууæ-æртæ ирон фыссæг æмæ нывгæнæгæй фылдæр нæ зыдтой. 69 проценты загътой, Къоста ирон литературæйы бындурæвæрæг у, уый, фæлæ дзы иу рæнхъ æрхæссын дæр нæ бафæрæзтой, нæ баци сæ бон йæ цард æмæ йе сфæлдыстадыл ныхас кæнын. Бирæ скъоладзаутæ иу хатт дæр нæ уыдысты куклаты театр «Саби»-йы, ирон театры. Нæ зонынц ирон аргъæуттæ, ирон зарджытæ æмæ кæфтытæ. Ирон рæсугъд æгъдæутты тыххæй ма чи дзуры.

Ахæм уавæрæн дарддæр быхсæн нал и. Уæд аскъуыйдзæн бастдзинад фæлтæрты æхсæн. Сæфтмæ æрцæудзæн ирон нацийы культурæ.

Мадæлон æвзаг заууаты кæй уыд, уый азарæй ирон литературæ æмæ театры кусджытыл къорд азы дæргъы нæ бафтыд хъомысджын æрыгон фæлтæр. Иннæмæй та фæлæмæгъдæр ирон аивады æндæвдад фæсивæды хъомыладыл. Фæсивæды иу хаймæ сæ адæмы культурæ, национ бынтæ кæсынц æнæпайда, фæстæзад, цæрæцпагыл та нымайынц, зонд æмæ зæрдæ афтид чи кæны, ахæм митæ, ахæм цъæлхъæр «аивад».

Алы адæммæ дæр ис йæхи монон фæлтæрддзинад, йæхи æгъдæуттæ. Ахъаззаг у уыдоны тых. Фæлæ бирæ азты æрмæст сæ кой цы уыд, æндæр сæ пайдагонд нæ цыд ахуыры æмæ хъомылады. Æмæ мæнæ йæ фæстиуджытæ – фæсивæд адард гуманизм, ирон æфсарм æмæ фыдæлтыккон уæздандзинадæй.

Абон уæлдай тынгдæр хынцинаг сты уыцы хабæрттæ. Адæймаг йæ адæмы «зæххыл» куы нæ лæууа, йæ уидæгтæй йыл баст куы нæ уа, уæд нæдæр йæ бæстæйы æцæг хъæбул суыдзæн, нæдæр патриот-интернационалист. Фæлæ хъуыддаг афтæ рауад, æмæ,

«æлгъыст зæронд заман» бындзарæй фæлдахгæйæ, хъыгдард æрцыдысты, адæмы цард кæмæй рæзы, уыцы уидæгтæ. Сахъат уидагыл та рæстмæ нæ зайынц ног талатæ.

Нывыл савæринаг у скъолайы куыст, ирон æвзаг æмæ литература хъæуы бæстондæр ахуыр кæнын. Саразын хъæуы æппæт дæр, цæмæй сывæллæттæ æвзаг, литература, аивад, адæмон æрмдæсныад ахуыр кæной, уымæн.

Рагæй дзырдæуы, цæмæй уынгты, æхсæнадон бынæтты, куыстуæтты нæмттæ фыст цæуой дыууæ æвзагыл. Уымæй уæлдæр кæны æвзаджы кад. Хъæуы алыхуызон дзырдæттæ рауадзын – адæм сæ агурынц маргъы æхсырау. Ирон сабитæ ирон ныхас хъуамæ хъусой сывæллæтты рæвдауæндæттæ æмæ цæхæрадæтты. Хицæн цæхæрадæтты скъолаты æмæ кълæсты хъæуы, ирон æвзаг арф куыд ахуыр кæной, уыцы уаг сфидар кæнын. Уыцы ахуырдауты фидæны университеты ахуыр кæниккой, уым журналисты, библиотекайы кусæджы, ахуыргæнæджы, скъолайы агъоммæйы хъомылгæнæджы дæсныйæдтæ исиккой.

ХОСТÆНДЖЫТÆ

ХЪОДЗАТЫ *Æхсар*

«ДОХТЫРЫ КУЫСТЫ
ЛЫСТÆГ ХЪУЫДÆГТÆ НÆЙ...»

Æфсæнты Хасанимæ Терчы был базонгæ дæн.

Плиты Иссайы цыртдзæвæны цур арæх фæтæзгъо кæны изæрыгæтты. Цæуы йыл 85 азы. Йæ юбилейы фæдыл ын саккаг кодтой майдан «Ирыстоны намысæн». Уæздан, хиуылхæцгæ, хадæфсарм лæг у. Сабибонтæй фæстæмæ ирон литературæ бирæ уарзта. Æмæ мын ахæм хабар ракодта. Хæсты фæстæ, дам, медицинон институты студент уыдтæн. Дзæуджыхъæуы гарнизоны хæрæндонмæ арæх цыдыстæм. Гъемæ та, дам, иуахæмы, исты акомдзаг кæнон, зæгъгæ, уырдам бауадтæн. Фынгтæй афтид чи уыд, уыдонæй иуы уæлхъус æрбадтæн. Чысыл фæстæдæр, дам, иу дыууиссæдзæдздыд интеллигент лæг мæ цуры æрлæууыди, салам мын радта фæлмæн хъæлæсæй, стæй, мæ бакомкоммæ цы бандон уыд, уымæ ацамыдта æмæ афарста, ам куы 'рбадон, уæд, дам, исты аипп уыдзæни. Табуафси, зæгъгæ йын загътон... Иу фынджы уæлхъус бадгæйæ лæг æнæдзургæ кæм вæййы? Чи дæн, цы дæн, уыдæттæй мæ афарста, стæй йæхи дæр бацамыдта: Плиты Харитон. Æз уый размæ удæгас фыссæг никуы фæдтон, – дзырдта дарддæр Хасан, – æмæ ныфсæрмытæ дæн. Стæй мæ чемы куы 'рцыдтæн, уæд ын йæ поэмæ «Сæлимæт» дзурын байдыдтон. Кæрæй-кæронмæ йæ зыдтон, чиныгмæ нæ кæсгæйæ. Харитон, дам, йæ рæмбыныкъæдз йæ ныхмæ сбыцæу кодта, афтæмæй мæм хъуыста. Поэмæ, дам, кæронмæ дзырд куы фæдæн, уæд уый йæ рæмбыныкъæдз дæлæмæ æруагъта, æмæ ауыдтон, йæ уадултыл цæссыгтæ куыд згъордтой, уый.

Ацы ныхæсты фæстæ Хасан мæнæн дæр «Сæлимæт»-æй иу авд строфайы æнакъуыхцыйæ радзырдта. Нæ фысджытæй бира-ты лæгæй-лæгмæ дæр зыдта. Хорз хъуыды кæны Хъайтыхъты Георы эпиграммæтæ. Уæлдай æхсызгондæрæй мысы Плиты Грисы.

Æвæдза, уыцы азты куыд æнувæд уыдысты ирон адæм сæ мадæлон æвзагыл, куыд бирæ уарзтой ирон чиныг! Мæ зæрдыл

ма абоны хуызæн лæууы, 1946 азы «Нарты каджытæ» фыццаг хатт джиппы уагъд куы ‘рцыдысты, уæд сыл адæм куыд хæлоф кодтой, уый. Уæд мәныл фараст азы цыди. Бруты цардыстæм. Нæ хъæуы иунæг дукани уыд, æмæ дзы, зæгъæм, сапæттæ, хъуымæцтæ, фæтæген æмæ æндæр товарты фарсмæ уæй кодтой чингуытæ дæр, стæй журнал «Мах дуг». Иуахæмы хъæуыл айхъуысти, райсом, дам, дуканимæ «Нарты каджытæ» æрласдзысты. Сæрд уыд, æмæ дыккаг райсом адæм боньцъæхтыл (иу фондз сахатыл) дуканийы дуармæ рады æрлæууыдысты. Чингуытæ бирæ не ‘рластой – æдæппæт 7–8. Æмæ дзы кæмæ не ‘рхауд, уыдон сæ хæдзæрттæм æнкъардæй здæхтысты. Уый фæстæ каджыты чингуытæ сыхæй-сыхмæ, хæдзарæй-хæдзармæ цыдысты. Изæрыгæтты-иу бинонтæ æрæмбырд сты æмæ иумæ хъуыстой нæртон гуыппырсарты диссæгтæм. Кæсгæ та сын сæ фылдæр скъоладзаутæ кодтой – фæтæгены цырагъы рухсмæ. Цалынмæ-иу бинонтæ чиныг кæронмæ нæ бакастысты, уæдмæ сыхæгтæм не ‘нтыстис. Афæ иузæрдион уыдысты уæды фæлтæртæ иннæ ирон чингуытыл дæр. Мадæлон æвзаг æмæ литературæ нын скъолайы амыдта Кучиты Мария – парахатзæрдæ, рæдау адæймаг. Дзæвгар æм уыд ирон чингуытæ, иста журнал «Мах дуг» дæр æмæ нæм-иу сæ кæсынмæ радта. Хъуыды ма кæнын: къухæй-къухмæ цыдысты 1949 азы уагъд «Ирон адæмон сфæлдыстад», стæй Дæбейы роман «Хъæбатырты кадæг» «Мах дуг» цы номырты мыхуыр кодта, уыдон æмæ æндæр чингуытæ.

Зæрдæ бындзарæй ныккæрзы, мах æмæ абоны рæзгæ фæлтæры уавæртæ кæрæдзиуыл куы абарын, уæд. Хæсты фæстæ хус азтæ скодта, адæм тыхст æмæ уырыдæй цардысты, Къостайы загъдау, сæ сихор, се ‘хсæвæр – сæ мæт, бызгъуырты цыдысты, æххормагæй-иу ныррæсыдысты, уæддæр сæ рох нæ уыдис уды хойраг æмæ-иу сæ магуыр капеччытæй чингуытæн дæр

радиx кодтой. Ныр ирон чиньг никайуал хъауы. 50–60 азмæ цас къахдзæфтæ акодтой нæ адæм сыдзымды! Цыма раст фæстæмæдзу цæрагой рахы фæзмыдтой.

Æниу йæ дардыл ныхас цию! Абон мæ удмæ уæлдай хæстæгдæр сты, нæ фыдæлты фарн зæрдиагæй чи хъахъхъæны, уыдон. Æфсæнты хорз лæджы тыххæй дæр уымæ гæсгæ дзырын. Бирæ зын бонтæ арвыста уый йæ сабибонты. Байхъусæм уал ын йæхимæ.

Хасан. Мах фыццаг Ставд-Дурты цардыстæм. Уырдыгæй та Сырх Дыгурмæ алыгъдыстæм. Мæ фыд æрмæст дыууæ къласы фæци каст. Кæсын-фыссын зыдта. Сывæллонæй фæцалх куырды куыстыл. Куыста колхозы. Гъемæ иуахæмы сарæзта чъыр-судзæн. Хæдзар кæнынмæ дæр бавнæлдта (фараст бинойнаджы уыдыстæм). 1937 азы сентябры æртындæсæм бон мæ зæрдыл хорз бадардтон. Мæ фыд хæдзары тохына куыд амадта, афтæ сæумæрайсом оргæнты кусджытæ æрбацыдысты машинæйæ æмæ йæ аластой. Мах æнхæлдтам, æвæццæгæн та йæ сæр искуы колхозы куысты бахъуыд. Ахсгæ йæ кæй æркодтой, уый æрæджиу базыдтам. Æнæхъæн дæс азы арвыста лагеры Архангельскы облæсты. Куы суæгъд (1947 азы), уæд нæм фехъусын кодта, æмæ йæм мæхæдæг уырдаæм ацыдтæн. Фыдыбæстæйы Стыр хæсты райдайæны курдиат ныффыста, цæмæй йæ фронтмæ арвитой, фæлæ йæ нæ ауагътой. Архангельскмæ йæм куы ныццыдтæн, уæд нæ лагеры хицау йæхæдæг фæндараст кодта. Йæ ныхæстæ йын мæ зæрдыл бадардтон: «Авсанов, счастливой дороги вам. А на родине скажите: «Если таких, как Авсанов, будете сажать, то мы социализм никогда не построим!» Цæй тыххæй йæ æрцахстой, уый фæстæдæр базыдтам. Сырх Дыгурæй йыл авд лæджы ныффыстой, чъыр-судзæн, дам, сарæзта æмæ ныккалди. Уыцы чъыр-судзæн та ма нæ фыды æрцахсты фæстæ иу ссæдз азы фæкуыста æнæкъуылымпыйæ. Хахуыртæ йыл чи фæфыста, уыдон уыдысты нæхи хъæуккæгтæ, хорз кæимæ царди мæ фыд, ахæмтæ. Уый фæстæ йæ уыцы хъауы царын нал бафæндыд, æмæ Чырыстонхъæумæ ралыгъдыстæм.

Хасаны тыххæй иу æмæ дыууæ хатты нæ фыстой газеттæ. Уæдæ ныхасы бар журналисттæн. «Этот неутомимый Авсанов» – афтæ хуынди Наталья Аракчеевайы уац «Медицинская газета!»-ы (2000 азы 8 сентябры номыры). Уыди дзы ахæм ныхæстæ:

«Дорогой мой человек» – это привычное обращение к Хасану Бекировичу АВСАНОВУ, заслуженному врачу РФ, почти полвека отдавшему здравоохранению родной Осетии. В далеком 1955-м он, выпускник Северо-Осетинского мединститута, выбрал Фаснальскую больницу – самую отдаленную от цивилизации точку в Махчеськом районе.

В больнице было 35 коек, в зоне обслуживания 34 населенных пункта. Как не без грусти отмечал Хасан Бекирович, по койке – на село.

Непросто было при отсутствии элементарных условий, без электричества оперировать, принимать роды, верхом или пешком спешить по горным тропам на помощь взрослым, детям, старикам. Не единожды, опоясавшись веревкой, спускался молодой доктор в глубокие пропасти, чтобы спасти людей, пострадавших в автокатастрофах. Внимательное отношение к пациентам, душевная теплота, чуткость, растущий профессионализм хирурга и руководителя – пусть небольшого медицинского коллектива – вызывали уважение людей. Благодарность и любовь к доктору, не побоявшемуся трудностей и пришедшему лечить людей туда, где сотни лет жили его предки, – вот что дарили ему горцы.

Хасан операции кæнгæйæ.

Шли годы, Хасан Бекирович благоустроил больницу, открыл процедурные кабинеты, операционную, обучил многому своих коллег, его пригласили в Ирафскую ЦРБ. Хорошо проявив себя и как главный врач, и как оперирующий хирург, доктор Авсанов был направлен в Алжир. За рубежом покорял коллег и пациентов благородством, высоким профессионализмом, добрым отношением к больным.

Возвратившись в родной Владикавказ, Авсанов возглавил одну из крупнейших больниц республики – 1-ю городскую. Более 30 лет жизни отдал он этой многопрофильной клинике. Приметами его деятельности стали высокая эффективность лечения, современные технологии, оснащение диагностическим и лечебным оборудованием, забота о воспитании кадров.

Хасан Бекирович подготовил 15 оригинальных научных статей, которые стали практическим руководством для молодых хирургов. Он всегда опекал молодежь, помогал ей, вникал в сложности непростой студенческой жизни – ведь его больница много лет была клинической базой медицинской академии Северной Осетии.

В прошлом году деятельность Хасана Бекировича Авсанова была высоко оценена: заслуженный врач Республики Северная Осетия–Алания стал и заслуженным врачом Российской Федерации.

Сегодня Хасан Бекирович на заслуженном отдыхе. Казалось бы, так много сделано, так много достигнуто, и все же заботы о людях не дают сидеть сложа руки, и Авсанов опять трудится. Он ведет прием как травматолог в геронтологическом клубе. Без оплаты и какой-либо корысти, помогая консультациями, добрым советом таким же, как он, пожилым людям.

Черчесты Хъасболат. Куыд арæхстджын разамонæг, фæлтæрд хирург, афтæ Æфсæнты Хасан æртæ азы дæргъы фæкуыста Алжиры центрон госпитæлы. Мæлæтæй фервæзын кодта бирæ рынчынты. Сæ уыргтæй дуртæ кæмæн систа, æрмæст ахæм операцитæ Алжиры скодта 206 рынчынаен. Операцитæ се ‘ппæт дæр фæрæстмæ сты.

Æфсæны-фырты арфæйаг куысты тыххæй бирæ фыст æрцыд Алжиры газеты. Фæстамаæ куы цыд, уæд, операцитæ цы бирæ рынчынтæн скодта, уыдон æй дидинджытимæ æмæ стыр арфæтимæ рафæндараст кодтой...

Хасан иуæй-иу хирургтау операцитæ никуы дих кодта зын-

тыл æмæ æнцонтыл. Йæ хъомылгонд хирургтæн дæр иу афтæ фæдзæхста: «Алы операци дæр вазыгджын æмæ ахсдзиаг у... Нæй æнцон операци. Стæй алы операцийы размæ дæр лæмбынæг базонын хъæуы рынчыны миддуне, йæ удыхъæд...».

Хасан бирæ азты дæргъы адæмы фарнæн цы удуæлдай куыст фæкодта, цытæ бавзæрста, уыдон се ‘ппæт ныффысс, уæд дзы стыр чиныг рауайд. Нæ фембæлдтытæй иуы рæстæг мын ахæм хабæрттæ ракодта.

Хасан. Фæсналы куы куыстон, уæд мæ иу зымæгон бон фæдиси цыдæй Дзынагъамæ цæуын бахъуыди: Дзансолты Азгерийы бинойнаг, фарагст хъæбулы мад, дæсæм сывæллонæй æнхъæлцау уыд æмæ мæлæты къахыл ныллæууыд – йæ туг фемæхст æмæ йын бауромæн нал уыди. Кæнæ ныййарæджы фæрвæзын кæнын хъуыди кæнæ та сабийы. Æз равзæрстон фыццаг вариант, цæмæй мадæн йæ фарагст сывæллоны сидзæрæй ма баззадаиккой. Гъемæ гуыбыны цы саби уыд, уый ауæнгтæ кæнын йеддæмæ æндæр хос нæ уыд... Ахæм уæззау операцитæ бирæ хæттыты скодтон, Фæсналы рынчындоны кусгæйæ. Уымæ сæ кодтон зыбыты иунагæй... Хохаг нарæг æмæ тæссар фæндæгтыл бæллæхтæ арæх цыд. Иуахæмы Задалескы цур чындзæсджыты машинæ былæй ахауд. Адæмæн æвæстиатæй баххуыс кæнын хъуыди. Мæ астæуыл мын бæндæн бабастой æмæ мæ коммæ ауагътой. Цæфтауыдысты иу авд. Мæ бон цы уыд, уымæй дзы алкæмæн дæр баххуыс кодтон, стæй сæ уырдыгæй сластой...

Ныртæккæйы æрыгон фæлтæрæй дохтыры дæсныиад чи равзæрста, уыдонмæ фаг ис техникон цæттæдзинад, тынг зæрдæргъæвд сты æмæ стыр æнтыстытæ æфты сæ къухы ахуыры æмæ наукайы. Фæлæ сын фæдзæхсын иу ахæм хъуыддаг: дохтыр цасфæнды ифтонг куы уа техникон зонындзинæдтæй, уæддæр практикон хуызы фаг фæлтæрд куы нæ уа, уæд, рынчынты дзæбæх кæнгæйæ, стыр æнтыст никуы бафтдзæн йæ къухы. Уымæ хъуамæ сæ зæрдыл дарой ахæм фæдзæхст: дохтыр зæрдæйæ куыд банкъара рынчыны рыст, афтæ йæ иу нырыккон медицинон аппарат дæр нæ банкъардзæн, æмæ уый рох кæнын нæ хъæуы.

Зæгъын ма мæ фæнды иу ахæм вазыгджын фарстайы фæдыл. Сусæггаг нæу, дохтырты, медицинон кусджыты æбæрнондзинады аххосæй фæстаг азты адæмыл фылдæр зиантæ цæуын кæй райдыдта, уый. Уым та, фыццаджыдæр, аххосджын вæййынц,

йæ дæсныйад хорз чи нæ фæзыны, дохтыры диплом йæ къухы æхцайы фæрцы райсын кæмæн бантысы æмæ рынчыны сдзæбæх кæныны тыххæй гæртæмттæ чи фæисы, уыдон.

Экологи, æрдзы сыгъдæгдзинад хæлд кæй цæуы, уымæ гæстæ адæмыл тыхджындæр кæнынц алыхуызон низтæ, æмæ уый ах-хосæй дæр, кæй зæгъын æй хъæуы, фылдæр кæны адæмы зиан-ты нымæц. Уый тыххæй æрхæсдзынæн иу ахæм æвдисæн: ста-тистикон бæрæггæнæнтæ куыд амонынц, афтæмæй мах хуызæн чысыл республикæйы онкологон диспансеры хыгъды ис 11300 адæймаджы. Уыдонæй сæдæйы бæрц сты сабитæ. Ацы зæрдæриссæн нымæцтæ бирæ цæуылдæрты дзураг сты. Æрмæст дохтырты бон нæ бауыдзæн æвирхъау низыл фæуæлахиз уæ-вын. Хицауад, æхсæнад, æппæт адæм дæр хъуамæ æмзæрдæйæ аудой нæ экологийы, æрдзы сыгъдæгдзинадыл, æмæ уæд фæкъаддæр уыдзысты алыхуызон æвирхъау низтæ дæр.

Дохтырыл тынг стыр æмæ бæрнон хæстæ æвæрд ис. Уымæн радийыны бар нæй. Дохтыры куысты сæйрагдæр фарстатæй иуыл æз нымайын рынчыны низыхатт раст раиртасын. Уый та æнцон хъуыдаг нæу, уымæн æмæ алыхуызон низтæй бирæтæн вæййы иухуызон миниуджытæ æмæ уыдоны 'хсæн низ бæлвырдæй сбæрæг кæнын æнцон нæу. Уый йæ къухы бафты æрмæстдæр æцæг профессионалон дохтырæн.

Уымæ æцæг профессионалон дохтыр, йæ дæсныйад хорз зо-нынæй уæлдай ма хъуамæ уа хорз психолог дæр. Зона алы рын-чыны зæрдæмæ дæр фæлмæн ныхасы фæрцы фæндаг ссарын.

Иуныхасæй, дохтыры куысты лыстæг хъуыдагтæ нæй.

Черчесты Хъасболат. Æнусы 'мбисы дæргъы, ды, Хасан, Фæсналæй райдай æмæ фæу Алжирæй, адзалы фæндагæй цардмæ цы бирæ сæдæгай адæймагты раздæхтай, уыдонæй алкæй буарыл дæр дзуарæвæрдау баззад дæ фæлмæн, фæрнджын æрмдзæф, хонынц дæ сæ ирвæзынгæнæг, дзуармæ куæгау ку-вынц дæ царæнбонты тыххæй, æмæ уыцы зæрдæбын куывд-тытæ дæуыл æмæ дæ цардæмбал Розæйыл дзæбæхæй æрцæуæнт.

Журнал «Мах дуджы» кусджыты номæй ма Хъасболаты ар-фæтыл æфтауын: «Хасан, дæ сæдæ азыл дæ цардæмбалимæ дзæбæхæй, зæрдæрухсæй сæмбæл!»

ТАБУЙАГ КЪУХТÆ

Хуыцауысконд адæймаг у, зæгъгæ, раст, Кудзаты Уырысханы фырт Хъазыбеджы хуызæттæй фæзæгъынц. Курдиат æрдзæй рахæстæ у. Ныййарджытæ курдиатæй хайджын куы ваййынц, уæд сæ цотмæ дæр хæццæ кæны.

Зæгъæм, Кудзаты Уырысхан æмæ Ферузæйы цот – Хъазыбег, Тамик, Витали æмæ сæ хо Маринæ фæхайджын сты сæ ныййарджыты курдиатæй.

Кудзаты Уырысхан арæзта ирон фæндыртæ, фæндыры хъалæс та цæмæй дзæбæх райхъуыса, ууыл бирæ фыдæбон ис. Ферузæ та дæсны хуыйæг у.

Сæ цотæй дыууæ систы ахуыргонд дохтыртæ – Хъазыбег æмæ Маринæ. Тамик – аразæг. Витали – юрист.

Сæрмагондæй мæ зæгъын фæнды Хъазыбеджы табуйаг къухты тыххæй.

Хъазыбег астæуккаг скъола каст фæуыны фæстæ бацыди Дзæуджыхъæуы медицинон институтмæ. Стæй ацыд горæт Курганмæ йæ ахуыр адарддæр кæныны тыххæй.

Хъазыбегимæ нæ ныхас рауади, дыууæ операцийы æхсæн ын цы чысыл рæстæг уыд, уым.

Дæ царды амондджындæрыл цы нымайыс, зæгъгæ, йæ куы бафарстон, уæд мын загъта:

– Мæ кандидатон диссертаци цы бон бахъахъхъæдтон Мæскуыйы травматологи æмæ ортопедийы сæйрагдæр институты, уыцы бон дын мæ хуыздæр мысиаг. Афтæ ахсдзиагыл æй уымæн нымайын, æмæ æз ахуыр фæдæн Курганы аспирантурæ. Разамынд мын лæвардта номдзыд Илизаров. Æмæ мын ахæм хабар ракодта: иуæндæс азы дæргъы йын уыцы институты директор йæ кандидатон диссертаци бахъахъхъæнынæн фадат нæ лæвардта. Цæуыл æм фæхæрам, уый бæрæг нæ уыд. Нæ мæ уагъта Мæскуымæ: «Махæн нæ аспиранттæ иууылдæр Пермы бахъахъхъæнынц кандидаты диссертаци». Æз ын загътон:

«Кæй чингуытæм гæсгæ ахуыр кодтон, уыдон фенын мæ фæнды».

Мæскуыйаг ахуыргæндтæ мыл сæмбæлдысты зæрдæрайæ. Мæ диссертаци куы бахъахъхæдтон, уæд дыууæ профессоры загътой: «Ацы лæппуйæн раттын хъæуы кандидаты нæ, фæлæ медицинайы докторы ном. Уымæн æмæ нæм ахæм ном бахъахъхæныны тыххæй цы дыууæ диссертацийы ис, уыдонæй арфдæр æмæ тыхджындæр фыст у йæ диссертаци».

Мæхицæй куыnnæ ныббуц уыдаин, æмæ мын мæ царды ахсджаиæг бынат куыnnæ æрцахстаид уыцы бон!

– Хирург уæвын дын хуымæтæг куыстыл нымад у, æви дæ царды ахсджаиæг бынат ахсы?

– Хуымæтæг куыстыл нымад мын куы уайд, уæд афонмæ иудыууæ сахаты раздæр фæуыдаин мæ куыст æмæ мæ хæдзармæ мæ фæллад уадзынмæ ацыдаин. Фæстаг дыууæ боны мæм æрбацыд сæдæ дыууын адæймаджы, æмæ дзы иуы дæр æнæ дзуапæй нæ аздæхтон. Консультацийы тыххæй æхца бафыстой, нæ бафыстой, æз уымæ нæ кæсын. Сæйрагдæр хæсыл нымайын, цæй тыххæй мæм æрбацауынц, уый сын бæстонæй бакæнын. Кæд хъыгаг у, уæддæр нæм тынг арæх æрбацауынц, æндæр рæтты операцитæ чи скæны æмæ æвзæр фæстиуджытæ кæмæн расайынц, ахæмтæ. Нæхи республикæйы травматологтæ рæвдздæр сты æмæ мæм ардыгæй арæх нæ цауынц, фæлæ æндæр республикæтæй – бираæ.

– Цæстытæ – адæймаджы удыхъæды æвдисæнтæ. Цæмæй бæрæг у рынчын адæймаг æмæ æнæниз адæймаджы цæстæнгас?

– Æнæниз адæймаджы цæстытæ цæхæр калынц. Йæ фидæнмæ тырны алыхуызон пълантимæ, рынчын кæнынмæ йæ не ‘вдæлы. Рынчын адæймагæн йæ цæстыты цæхæр ахуыссы, йæхимæ арыхъусы, цыма йыл дуне батар и, æмæ йæм разæй ницы хорздзинад æнхæлмæ кæсы, афтæ йæм фæкæсы.

Абон мæм иу стæгсæсытæ булкъон æрбахауд. Дохтыртæ йын æмхуызонæй загътой – сахъатæй баззайдзынæ. Æз ын йæ рентгены хуызистытæм куы ‘ркастæн, уæд ын ныфс бавæрдтон, æмæ йæ цæстыты зынг фæзынди. Ныр æй хъуамæ сдзæбæх кæнон!

– Хъазыбег, дæ операцитæ кæд нæ фæрæстмæ сты, афтæ дæр ваййы?

– Искæцы хирург дын куы зæгъа, æппæт операцитæ дæр мын тынг хорз рауайынц – ма йыл баууæнд. Мæн ныфс ис:

Кудзаты Хъазыбег.

*Кудзаты Хъазы-
бег йæ бинойнаг Бæ-
рæзгаты Беллæймаг.*

мәнаһы мә рынчынтәһы ничи рахъаст кәндзәһ, зәфцы фыдәһы мыл цыдәр әрцыд, куыдфәндыйы цәстәһы йәм акастәһ, зәгъгә.

– Куыд дәм кәсынц ныртәккәһы студенттә?

– Уыдонәһ бирә хуыздәр фадәттә ис ахуырәһ дәр әмә практикәһәһ дәр. Әз Курганы мә диссертаци куы цәттә кодтон, уәд уым әрмәстдәр иунәг компьютер уыд. Ныртәккәһы мын цы кабинет ис, уым цәугә дәр нә бакодтаид, ахәһ егъау.

Абоһы студенттәһ ис фәсарәһтәһ сәрибарәһы цәуыһы бар, информаци әмбырд кәһынц әһңоһәһы. Әрмәһт дә фәһдгә кәһәд. Әз лекцитә кәһын нә медицинон Академийы әмә мәһ фәһслекциты әрбацәуы тыһг бирә студенттә, фәһлә дзы куһсынмә кәд иунәг баззайы, әһндәр ничи.

– Дә куыһсты мидәг дыһ әһппәты зыһнаргъдәр цы у?

– Дуһейы мидәг алы бәһстәты цы информаци фәһмбырд кодтон, мә куыһст хуыздәр базоһыһы тыххәһы, уыһ. Мә сывәһлләтты фәһнды сә фыды фәһндагыһ ацәуыһ, әмә сын әз афтә фәзәгъһын: «Мәһнау уә әһппәт бәһстәтыһ зыһын әмә мургаһ алыхуыһзон информацитә әмбырд кәһыһны сәр куыһнә хъәуы, мәһнә уыһ сә әз әрәһмбырд кодтон әмә табуафси – ахуыр кәһнут». Уәдә, иннә студенттәһ кәһ бафәһнда, уыдонәһ дәр нә клиһнәкәһы дуәрттә – гом.

– Адәһмы арфәтәһы фәһстәмә ма дыһ зыһнаргъдәр цавәр хәрзиуджытә сты?

– Мәһнәһ тыһг зыһнаргъ сты ме ‘мхуыһзон хирургтә әмә дохтыртә. Уыдонәһы мәһ исчи исты фәһрсынмә куы ‘рбацәуы, уәд сә нә уадзыһ рады ләууыһ, кәһнә та консультацийы тыххәһы әхца фидыһ. Мә куыһст ме ‘мкусджыты зәрдәмә кәһ цәуы, уыһ дәр мыһ зыһнаргъ у, уәһлдай цин та фәһкәһһынц, исты ног операци куы скәһһын, уәд.

Хъәзыбегәһ ма йә бирә хәрзиуджытәһ тагъд бафтдзәһ «Специальная премия в области здравоохранения». «Национальное величие» – ацы хәрзиуәг ләвәрд цәуы, йә куыһст хорз чи зоһы әмә Уәрәсейы медиһнәһәһәһ хуыздәр әххуыһстә чи кәһны, уыдонәһ. Хъәзыбег ацы хәрзиуәг райсдзәһ Сергей Шойгу, Лео Бокерия, Леонид Рошаль әмә Артур Чилиһгаровы әһмрәһһхъ.

– Хъәзыбег, опрецион стъоһлыһ дыһ адәһмәһы исты уәһлдай ис? Әхца фыһлдәр бафыһста, кәһнә къаддәр?

– Әһппыһндәр мыһ һицәмәһы хицәһһ кәһһынц. Бирәтәһһ скәһһын быһнтон ләвәр операци. Фыһлдәр хатт әһ мәхи йеддәмә ничи

фæзыны, суанг мæхи кусджытæ дæр. Мæнмæ ахæм дохтыр нымæды дæр нæу, æхцыйы цæстæй чи кæсы адæймагмæ.

– Дæ ныфс кæмæ нæ хæссыс, ахæм операцитæ разыны?

– Алы мæй дæр ног операци скæнын, бындуронæй йæ раиртасын, куыд кæнгæ у, уый. Дыууæсæдæ хуызы операцитæ кæнын, канд травматологи, ортопеди æмæ эстетиконтæ нæ, фæлæ гинекологи, урологи, нейрохирургимæ хæстæг чи лæууы, ахæм операцитæ дæр.

– Клиникæйы сæргълæууæг дæр дæ. Æмæ...

– Нæ клиникæйы сæйраг дохтырæй снысан кодтон мæ бинойнаджы. Уый йæ хъус дары, рынчынтæ цы уавæры дзæбæх кæнæм, кусджытæ райсынмæ, хостæ амал кæнынмæ.

Беллæ... Зæгъæн ис æмæ Хъазыбег Беллæимæ цы бон сæмбæлд, уæдæй абонмæ йын у æппæты зынаргъдæр адæймаг.

Беллæйæн æрмæст йæ ном куы сдзурай Хъазыбеджы цур, уæддæр йæ цæстытæ амондæйдзаг цæхæр акалынц...

Хъазыбеджы куы бафарстон, иумæ кусгæйæ уын ахæм уарзон ахастытæ куыдæй баззад, бирæтæ уайтагъд ахицæн вæййынц, зæгъгæ, уæд ноджы фæхъæлдзæгдæр æмæ афтæ бакодта:

– Фондз æмæ ссæдз азы иумæ кусæм æмæ мæм афтæ кæсы: нæ рынчынтæн уый удыхос у. Æз бæлвырд операцитæ кæнын, амонын сын, куыд тагъддæр адзæбæх уой, цавæр хостæ сын хъæуы, уыдаттæ. Беллæ та сæ йæ зæрдæйы хъарм æмæ фæлмæн ныхасæй дзæбæх кæны.

– Дæ кабинеты дунейы хæрзиуджытæ ис: дипломтæ, грамотæтæ, сувениртæ, бирæ зындгонд политикты æмæ ахуыргæндты къамтæ, фæлæ дын дзы æппæты бæрзонддæр бынат ахсы дæ бинойнаджы къам.

– Уыцы ныв мæхи ист къаммæ гæсгæ арæзт портрет у. Нæ хистæр лæппуйæн лæппу куы райгуырд, уæд мæм цыдæр æнахуыр амондджын фæкасти Беллæ – йæ цæстыты цины цæссыгтæ змæлынц. Куыддæр сывæллоны нæхимæ æрбаластой, æмæ йæ сынтæджы æрæвардта, афтæ Беллæйæн систон йæ къам. Ахæм цинафсæстæй йæ цыма никуы федтон. Йæ астæу дæр нæма сраст кодта, афтæмæй йын фелвæстон йæ къам. Сылгоймаджы рæвдауæн æнкъарæнтæ дзы æнахуыр цинимæ разындысты. Къам кæттагмæ раивтон æмæ йæм нæ нывгæнджытæй иу сойджын ахорæнтæй базылд.

Ацы сурæтмæ кæсгæйæ адæймаг йæхæдæг дæр цыдæр æнахуыр æнкъарæнты ахæсты бахауы...

– Беллæ дæ царды алыхуызон рольты хъазы. Дæумæ дзы хуыздæр кæцы кæсы?

– Алкæцы дæр. Мæ куысты сыгъдæг профессионалон ахастытæ – хорз кусæг, ме ‘ххуысгæнæг. Хæдзары – ме ‘фсин, мæ сывæллæтты мад.

– Бинонтæ куы æрхастай, уæд дæ царды исты ивддзинæдтæ æрцыди?

– Зын загъæн у! Мæнмæ афтæ кæсы, мæхи зонинхъом куы фæдæн, уæдæй нырмæ цыма иумæ стæм. Бинонты хъуыддаг 23-аздзыдæй бакодтон. Уый размæ 6 азы дæргъы æмбæлдыстæм куыд хорз зонгæтæ... Иумæ тынг рагæй стæм! Мæ царды æппæты амондджындæр боныл нымайын, Беллæ мын разыйы дзуапп куы радта, уый. (Худы йæ мидбылты). Ноджы ма нæ царды худæджы хабæрттæ дæр уыди. Куы бафидыдтам, уæд къухдарæн агурын байдыдтам. Ныр сарæх сты, æндæр уæды рæстæг æнцонтæй нæ балхæдтаис, стæй æхцайæ дæр цас рæвдз уыдыстæм – ахуыр нырма ныр фестæм. Нæхи горæты фæцагуырдатæм æмæ дзы зæрдæзæгъгæ нæ уыд, Нальцыкмæ ацыдыстæм – уым дæр афтæ. Махачкалайы балæууыдыстæм. Цалдæр дуканийы басгæрстам, фæлæ – ницы. Уалынмæ иу ювелирон дуканийы ауыдта, йæ зæрдæмæ чи фæцыд, ахæм къухдарæн. Фæтæн, бæзджынгомау сызгъæрин къухдарæн – цыппар бриллиант дуримæ. Фæлæ махмæ æхца йæ аргъы цыппæрæм хай дæр нæ уыд. Рацыдыстæм, уæдæ цы уыдаид, дуканийæ. Диссаг мæм фæкаст, Беллæ нæдæр хъыг, нæдæр æнкъарддзинад равдыста. Æгæр мæгуыр афтæ дæр нæ загъта «балхæн мын æй».

Нæхимæ цауынвæнд скодтам. Автостанцæмæ куы бахæццæ стæм, уæд ын афтæ загъын, цу, билеттæ балхæн, æз та исты хæринаг фенон фæндагмæ.

Азгъордтон, таксийы абадтæн æмæ фæстæмæ уыцы дуканийы балæууыдтæн, уæйгæнæгæн алæгъстæ кодтон, загъын, уыцы къухдарæн макæмæн ауай кæн. Дыууæ боны фæстæ йæм æрбацæудзынæн...

Тыххæйты ма æрбахæццæ дæн автостанцæмæ. Беллæйæн та загътон: «Æгæр-мæгуыр дзул уæййаг дæр никуы ис».

Æфстæуттæ райстон, æмæ дыууæ боны фæстæ уыцы къухдарæн балхæдтон.

Чындзæхсæвы бон ЗАГС-мæ куы бацыдыстæм æмæ йын йе ‘нгуылдзыл уыцы к’уыхдарæн куы бакодтон, уæд фырдисæй йæ бон дзурын дæр нал уыд: «Куыд? Кæд ма йæ алхæдтай?»

– Фыццаг хатт дада куы сдæ, уæд дæм цавæр æнкъарæнтæ уыд?

– Æз ныртæккæ дæр мæхи нæма нымайын дадайыл, кæд мæ лæппуйы лæппу дыккаг къласмæ бацыди, уæддæр. Мæ лæппуйæн ис æртæ сывæллоны – дыууæ лæппуйы æмæ чызг.

Куыддæр мын сулæфыны фадат фæвæййы, афтæ мæ хистæр лæппу Сосланы хæдзары балæууын, æмæ мыл йæ сывæллæттæ алырдыгæй атыхсынц. Уымæй æхцондæр ма цы хъæуы адæймаджы!

– Ныййарджытæн сæ цот кæддæриддæр – сывæллæттæ! Цы хуызы сæ хъомыл кæныс?

– Æз сæ æппындæр нæ хъомыл кæнын æмæ сæ ницæуыл ахуыр кæнын. Æвдисын сын, куыд кусын хъæуы æмæ куыд царын хъæуы, уый мæхи удæй. Фыдæбонгæнгæ дæ куы уыной дæ цот, уæд дæ фæзмдысты – мæнмæ афтæ касы. Зæгъæм уазджытæ мæм ис, сывæллон та махмæ хæстæг хъазы, æмæ æз уазджытимæ афтæ фæдзурын, сывæллон дæр мæ куыд хъуса æмæ йæхицæн хатдзæгтæ куыд кæна.

Æз мæ цотау студентты дæр сæхи бар уадзын. Фæзæгъын сын: æз уæ ницæмæй фæрсын. Ахуыр кæнут, æмæ уæм кæд исты фарст уа, уæд уын дзуапп ратдзынæн, цы не ‘мбарат, уый уын лæмбынæг бамбарын кæндзынæн.

Ординатурайы ахуыргæнинæгтæй бирæтæ æфсæрмы фæкæнынц исты бафæрсынмæ, фæлæ сын æз рагацау фæзæгъын, цæмæй æфсæрмы æмæ тæрсгæ мацæмæй кæной, фæрсгæ куыд кæной, афтæ.

– Хъазыбег, ирæттæм лæппу тынг кадджын у. Дыууæ лæппуйы дын ис. Чызг дæр дын уа, уый дæ нæ фæндыд?

– Тынг мæ фæндыди. Уый дæр Беллæйы хуызæн рæсугъд уыдаид. Хъуамæ нæ дыууæ лæппуйы æхсæн чызг райгуырдаид, фæлæ мæ коллегæтæ цыдæр рæдыд æруагътой.

Уый хыгъд – мæ лæппуйы чызг Каролина – мæ удлæууæн.

– Сывæллонай дæхицæн цы уыд, уыдон дæ цотæн куы уаиккой, ууыл искуы архайдтай?

– Уæдæ? Æз 1959 азы гуырд дæн, хæсты фæстæйы сывæллæттæй... Фæлæ нæ сыхы сывæллæттимæ абаргæйæ, æз хуыздæр

цардтæн. Нæ хъæуы мæн йеддæмæ æртæ цалхджын велосипед никамæ уыд. Мæ фыд та – киномеханик. Мæ велосипедыл-иу æнæхъæн кинофильмы пленкæ бабастон æмæ-иу нæ хъæуы уынгты æрзылдтытæ кодтон (худы).

Уæды рæстæг адæм иууылдæр мæгуыр цардысты. О, мæ бинонтæ ницы хъуаг сты, фæлæ сæ буцахуыр нæ кæнын. Машина сæ никамæ ис, кæд иннæ лæппутæн сæ ныййарджытæ фыццаг курсы балхæнынц фæсарæйнаг хæдтулгæтæ, уæддæр. Фыдбылызтæ сарæх ваййынц, фæлтау-иу сын куына балхæниккой...

Æз сын ома кæсаг не ‘лхæнын, фæлæ æнгуыр. Цæмæй кæсаг сæхæдæг æрцахсой, уæд сын хæрзаддæр уыдзæн.

– Иттæг хорз дохтыр дæ рауад, уæд ма музыкæмæ та куыд фемхиц дæ?

– Дыууæ азы размæ ме ‘мбал, Дауыраты Эдуардæн баххуыс кодтон йæ зарджыты фыццаг альбом рауадзынæн. Иу зарæг дзы мæ зæрдæмæ уалдай тынгдæр фæцыд æмæ-иу æй мæхицæн зарыдтæн. Мæ хъус музыкæ хорз ахсы.

Эдуарды 50 азы юбилей куы бæрæг кодтой, уæд æз дæр уым уыдтæн – залæн арендæйы аргъ æз бафыстон. Эдуард мæ залæй сценæмæ раласта – иумæ, дам, азарæм! Фыр æфсæрмæй ма цы фæуыдаин – фæлæ æндæр гæнæн нал уыд æмæ зарын байдыдтам. Эдуард æвиппайды йæ зард фæуагъта, æмæ æз иунæгæй заргæ аздадтæн. Адæм мын ахæм къухæмдзæгъд сарæзтой æмæ ныфсæрмы дæн. Хорз, æмæ мын сценæйыл уæвын рагæй зонгæ уыд. Фондз азы фæакафыдтæн мединституты адæмон кæфтыты ансамбль «Цард»-ы. Ноджыдæр ма-иу сценæйыл уæвгæйæ лæвардтон гипнозы сеанстæ.

Ныр зарын райдыдтон Дауыраты Эдуардимæ, Хадыхъаты Аллæимæ, Болотаты Майæимæ. Ныффыстой мын зарæг «Любите родителей», клип дæр ын систой. Ноджы ма «Сердце хирурга». Ныр мын 15 зарæджы бæрц баисты. Мæхи зарæггæнæг нæ хонын. Интернеты мæ бафарстой: «Зарын цæмæн райдыдтай?» Æмæ сын ахæм дзуапп радтон: «Мæ куысты алыбондæр азæй-азмæ уынын, адæм куыд удхар кæнынц, фæндаггон бæллæхты фæстæ сæ туг куыд кæлы, сæ саст stdжытæй куыд хъæрзынц, уыдæттæм куы кæсай, уæд дæхицæн феррайæ фæтæрсдзынæ. Ахæм уавæры кæнæ нозты азары бахаудзынæ, кæнæ та хъуамæ заргæ кæнай. Гъемæ æз равзæрстон – зарæг. Æмæ йыл фæсмон нæ кæнын».

Тынг зæрдæрухсæй архайын концертты, фæлæ дзы æхца нæ исын. Зæргæ чи кæны, уыдонæн уый сæ куыст у æмæ хъуамæ исой æхца. Мæхи зарæггæнæгыл нæ нымайын æмæ канд уый тыххæй нæ, фæлæ мæхи куыстæй цы æхца исын, уый мæ фаг у. Мæхæдæг ма æххуыс кæнын кæмæндæрты. Цалдæр хæрзаудæн концерты сарæзтон: Плиты Нодары юбилейæн, Сохъырты Валерийы уæззау низæй фæрвæзыны, Æлбегаты Аннаыы сдзæбæх кæнынæн. Ансамбль «Дети гор», ноджы ма мæ фæрцы сарæзтой концерт «И вновь зацветет сакура» – японнаг адæмæн æххуыс. Ахæм хъуыддæгты архайын мæхицæн хæсыл нымайын.

Мæнæн мæ зæрдæмæ цæуынц ивгъуыд æнусы 80-æм азты зарджытæ, мæ репертуары дзы ис цалдæр зарæджы суанг англисаг, итайлаг æмæ францусаг æвзæгтыл дæр. Ноджы ма раиртæстон иу ахсджиаг хабар – мæ кары адæймагæн зарæг пайда у, сæрымагъз хуыздæр кусы. Дæ цæстытыл ма ауайын кæн, цас æрмæджытæ хъæуы бахъуыды кæнын, цæмæй сценæйы дæхи æнкъарай хорз æмæ æдасæй зарай. Уæлдайдæр – фæсарæйнагау. Зæгъæм, æз францаг æвзаг æппындæр нæ зонын, фæлæ Джо Дассены зарæг куы акодтон, уæд, уыцы ‘взаг хорз чи зоны, уыдон мæ раппæлыдысты, дис кодтой – иунæг рæдыд дæр, дам, нæ фæкодтай, стæй, дам, æвзаг нæ зоныс, уый дæр никæй бауырндзæн.

Фæлæ уæддæр æмæ уæддæр мæ сæйраг куыст – дохтыр.

Æрмæст мын операцитæ кæнын дæр фенцондæр. Рынчынæн, йæ рыст цæмæй ма ‘мбара, ахæм укол куы скæнæм, уæд медицинон хо музыка баифтынды æмæ йын фæзæгъы:

– Нæ хирург дын канд операци нæ кæндзæн, фæлæ ма дын заргæ дæр акæндзæн.

– Хъазыбег, сæрыстыр адæймаг рахонæн дæ ис?

– Æвæццæгæн ис. Зæгъæм, Гæззаты Валери – ахæм бæрзондмæ йæ сæрыстырдзинады фæрцы схызт. Алы адæймаг дæр йæ размæ хæс æвæры, йæ бон цас у, уыйбæрц уæлдæр хизын. Иуæй-иутæ сæхи равдисын æфсæрмы фæкæнынц, фæлæ ахæм фырнымд раст нæу. Адæймагæн йæ бон бирæ у – æрмæст æй фæндгæ кæнæд. Æз Налцыччы, раздæр Марк Бернес кæй зарыд, уыцы «Журавли» куы азарыдтæн – Фыдыбæсты Стыр хæсты номарæн концерт уыди 22 июны, – уæд мæ бауырныдта, мæ бон адæмы фæкæуын кæнын кæй у мæ зарды фæрцы.

– Диссаг ма дæм цы фæкæсид?

– Ёз алы бон дәр цәуылдарты дис кәнын. Зәгъәм, тагъд Перуйы кәләнәтәгәнәг шаманимә фембәлдзынән Мәскуыйы. Адәймаджы йә бон у әндәр фыдыздыхтытә фәндәгтыл ар-витын, ома «Двойную спираль ДНК», кәй хонынц, уый фәрцы куыддәр.

Уыдон ахуыргәндтә нәма сбәрәг кодтой. Ёнәхъән къуырийы куыстытә рагацау бакодтон, цәмәй мын фадат фәуа, уыцы әнахуыр ләгимә фембәлынән.

Ёдзухдәр дис кәнын, мә къухы цы нәма бафтыд бакәнын, ахәм исты хъуыддагыл куы фембәлын, уәд.

Австрийы уыдтән 80-аздыд Берта Хеллингеры психологон тренингты, семинар сарәзта алыхуызон равәрдтытә куыд аразын хъәуы, әмә цәуыл ахуыр кәндзысты, уыдәттыл дзырдта йә семинары. Ёз алыхуызон әнкъарынәдтә әмә гипнозтә хорз әмбарын, фәлә мәм стыр диссаг фәкастысты йә тренингтә. Хирург дән, уый куы базыдта, уәд әнәхъән залы адәмәй мән сыстын кодта, мә цуры мын равәрдта цалдәр адәймаджы: сә иу – мә рынчын, мәхәдәг, стәй мә цәнгтә. Уалынмә «цәнгтәй» иу ахауд. Фәрсын әй: «Уый чи у?» Ахәм дзуапп мын радта: «Уый дә галиу цонг у».

Дыууә мәйы размә хохы къахдзоныгътыл быргәйә мә галиу цонг асастон, уый нәдәр залы бадджытәй исчи зыдта, нәдәр ацы ләг – йәхәдәг.

Ахәм әнахуыр диссаг мәм фәкасти, әмә йә зәгъән дәр нәй. Цәуыл дис кәнын, уый ахуыр кәнын райдайын, цалынмә йын йә сусәгдзинәдтә не сбәрәг кәнын, уәдмә. Уый әцәг диссаг вәййы, уый: сусәгдзинәдтә раиртас әмә цинәй мәл.

ОЧЕРК, ПУБЛИЦИСТИКА

ПАГÆТЫ Хъазыбег

ЛÆДЖЫ ФАРН

Адæймаг гыццылæй цы хабæрттæ фехъусы, кæнæ цы фены, уыдæттæ дзы рох нæ кæнынц бирæ азты. Афтæ рауадис мæнæн дæр мæ хъуыддаг. Цæвиттон, гыццыл ма уыдтæн уæд. Не ‘рвад Пагæты Диккайы фырт Зауырбег нæхимæ куы ‘рбацыдис, уæд-иу мæ фыд Хасанбегæн (Гасобейæн) дзырдта йæ царды хабæрттæ. Америкæмæ куыд ацыдис æмæ, фæстæмæ куы ‘рбаздæхтис, уæд цытæ бавзæрста, уыдæтты æмæ æндæр хъуыддæгты тыххæй. Æз сæм-иу лæмбынæгæй хъуыстон. Стæй, Фыдыбæстæйы Стыр хæсты рæстæг дæр йæхи куыд равдыста, уый нæ хистæртæй, хъæуы царджытæй зыдтон æмæ мæ уый тыххæй дæр æрфæндыдис дыууæ ныхасы ныффыссын.

Зауырбег райгуырди Джызæлы 1880 азы. Схъомыл ис хъæуы. Хæрзконд æмæ хæдæфсарм лæппуйы бирæ уарзтой йе ‘мгæрттæ, хъæуы царджытæ æмæ йын кодтой стыр аргъ æмæ кад.

Йæхæдæг дæр æгъдау лæвæрдта алкæмæн дæр, йе ‘ххуысы хай-иу кæм бахъуыдис, уым йæхи иуварс нæ ласта. Сæ хæдзарæй чысыл дæлдæр уыдис иу дзæбæх фæзгонд, æмæ-иу сыхы фæсивæд райсомæй дæр æмæ изæрæй дæр уырдам æрæмбырд сты. Хъæлдзæг ныхас кодтой, цыргъзонд ныхæстæй сæхи ирхæфстой. Иуахæмы та фæсивæд куы æрæмбырд сты, уæд сæм барæй ахæм ныхас рауадис:

– Егъæуттæ, уæйыгау бæзæрхыг у Зауырбег, æцæгæй дæр, фæлæ, цымæ, исты бантауид, хъару æвзаргæйæ?..

Уыцы ныхæстæ куы айхъуыста Зауырбег, уæд сæ цуры цы бæхтæ хызт, уыдонмæ бауадис æмæ дзы иуы йæ дæлармы фелвæста æмæ йæ иучысыл ахаста.

1902 азы хъæу æмхуызонæй сыстад се ‘фхæрджыты æмæ давджыты ныхмæ. Пъырыстыф хъазахъхъаг бæхджын æфсæдтæм фæдзырдта бунтгæнджыты ныцъыцæл кæнынмæ. Фæсивæд сын аккаг ныхкъуырд лæвæрдтой, семæ Зауырбег дæр.

Паддзахы жандармтæ уыцы змæсты хабæрттæ иу къорд азы

нае рох кодтой. Хъауы цæрджыты сабыргай къахтой йæ архайджыты тыххæй, æмæ чидæртæ уæй кодтой хъазуатондæрты æмæ сæ иугай-дыгай ахстой æмæ сæ Сыбырмае хастой.

Ахæм хъысмæтæй йæхи хъахъхъæнгæйæ, стæй æхца бакусыны охыл Зауырбег 1912 азы ацыдис Америкы Иугонд Штаттæм. Уым иу стыр заводы кусын байдыта. Диссаджы дæсны дзы рауадис æфсæйнаг æмæ хуызджын згъæртæ кæрæдзиуыл æндазыны хъуыддаджы. Æхсæнадон куыстмæ дæр аздæхта йе ‘ргом. Бацыдис амы коммунистон партийы рæнхъытæм æмæ дзы æнувыдæй архайдта.

Иу рæстæджы заводы хицау ерыс расидти, цæмæй алы кусæг дæр æрхуыйæ сæрдасæн сарæзтаид, уый тыххæй. Зауырбег фыццаг бынат бацахста, æмæ йын премийæн радтой пылыстæгæй конд билярды къоритæ. Хорз цыдысты йæ куысты æмæ царды хъуыддагтæ. Уарзонæй цардис адæмимæ йæ райгуырæн бæстæйæ дард зæххыл. Уыцы рæстæг йæ кæстæр æфсымæр Джамботт та уыди Джызæлы хъауы Сталины номыл колхозы сæрдар. Партион хицауад æй иу ран нал уагътой, бакъуымы йæ кодтой, Зауырбеджы фæстæмæ ‘рбацауын кæн, зæгъгæ.

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты архайæг Хъодзаты Петя мын куыд радзырдта, афтæмæй æрхъуыды кодтой «театр». Хъауы къæйдурæй цы дыууæуæладзыгон скъола сарæзтой, уый къултыл байтыдтой гауызтæ. Уыдоны бынмæ дзæбæх диван сæвæрдтой, Зауырбеджы зæронд фыд Дикка æмæ йæ мад Госкайы уыцы диваныл сбадын кодтой. Стæй колхозы кæрчытæй æрбаластой æмæ сын уым зæрæдты размæ кæрты нартхор акалдтой. Гъемæ сын ахæм уавæры сæ къам систой. Ныййарджыты номæй ныффыстой, ома, дам, уыцы дыууæуæладзыгон хæдзар дæр нæхи у, стæй нæм кæрчыты фермæ дæр ис, зæгъгæ. Писмойы амыдтой, цалынмæ ма зæрæдтæ æгас сты, уæдмæ сæ тынг фæнды дæ фенын, зæгъгæ.

Зауырбег писмо куы райста, уæд хъуыды кæнын байдыдта, уæдæ цы бакæнон, зæгъгæ. Йе ‘мбæлттæн дæр хабар бамбарын кодта, æмæ йын уыдон æмдзыхæй дзырдтой, ма, дам, ацу. Фæлæ Зауырбег 1937 азы сфæнд кодта отпусчы хуызы Ирыстонмæ рацауын: «Нал уыдтæн нæ хæдзары ныр 25 азы æмæ фенон мæ зæронд фыд æмæ мады, нæ бинонты, æфсымæрæй, хойæ, хиуæтты. Бакæсон хъуыддагтæм æмæ кæд амал уа, уæд кусдзынæн, истытæ архайдзынæн, науæд та...»

Бацæттæ кодта кусæнгарзæй, лæварæй, дзаумайæ, æндæрæй, уæдæ афтидармæй куыд ацæуон, зæгъгæ. Куы сцæттæ кодта йæхи, уæд рараст йæ дард фæндагыл. Цы науыл цыдис, уымæн йæ капитан разындис ирон лæг, æмæ йын уый дæр дзырдта, ныртæккæ, Уæрæсемæ ацæуынæн хорз рæстæг не ссардтай, зæгъгæ. Схæццæ ис хъæумæ. Ахæм æмæ ахæм уæладзыг хæдзар кæцы ран ис, зæгъгæ, иу лæппуйы афарста. Уый йын афтæ, ды дæр, дам, не скъоламæ цæуыс?.. Æрмæстдæр æй уæд бамбæрста Зауырбег, кæй йæ ‘рбасайдтой, уый.

Иуцасдæры фæстæ Зауырбег фæстæмæ цæуынвæнд скодта, фæлæ дзы йæ зæронд фыд æмæ мад куырдтой, цæмæй ма аздæха, мах, дам, зæронд стæм æмæ куы амæлæм, уæд хъуамæ нæ разы уай... Æмæ баззадис йæ райгуырæн хъæуы. Стæй йын æдас дæр нæ уыдис фæстæмæ ацæуыны хъуыддаг, æвдæй йæ нал ауагътаиккой фæлæмæ сæрмагонд оргæнтæ. Бадтис æнкъардæй хæдзары, уæдæ цы уыдаид. Æмæ йын уæд зæрæдтæ загътой, уæртæ, дам, горæты нæхиуæттæй искæмæ ацæр. Æмæ йæ фыдыфсымæры лæппу Алыксандрмæ æрцардис. Бирæ алыхуызон хъуымæцтæ æмæ уæладарæс сласта Америкæйæ æмæ сæ гардеробы дзæбæх æрцауыгъта.

Алыксандр куыста проектон институты хицауæй. Уымæн йæ цардæмбал Гиоты Аня та куыста хуыйæгæй. Цалдæр хатты Зауырбеджы хиуæттæ алы цины хабæрттæм хуыдтой, æмæ та-иу уый йемæ Алыксандры акодта.

Уый-иу, куысты цы костюмы уыдис, уым Зауырбегимæ ацыдис. Зауырбег ын æй йæ цæстмæ никуы бадардта, фæлæ йæм иуахæмы фæдзырдта æмæ йæ, йæ хъуымæцтæм амонгæйæ, афарста, кæцы дзы дæ зæрдæмæ цæуы, зæгъгæ. Уый дзы цалдæр хъуымацмæ бацамыдта.

Зауырбег бавдæлдис æмæ, Алыксандр куыстмæ куы ацыдис, уæд ын, цы хъуымæцтæ равзæрста, уыдонимæ йæ зæронд костюм хуыйджытæм ахаста, сызгъæрин æхца сын бафыста æмæ семæ баныхас кодта, гæнæн æмæ амал куыд ис, афтæ рæвдздæр, цы костюм сæм радта, ахæмтæ бахуыйой.

Уæд та Зауырбегмæ кæцæйдæр хонæг уыдис цыдæр циндзинадмæ. Алыксандр йæхи фæлыст агуры æмæ йæ нæ ары.

– Адон цы сты? – дзуры Зауырбегмæ.

– Уыдон, мæнæ дæ зæрдæмæ цы хъуымæцтæ фæцыдысты, уыдонæй хуыд дарæс. Ныр ды цавæр советон инженер дæ – иу

костюм йеддæмæ дын ма уæд! Мæнæ ногтæй иу дæ уæлæ скæн æмæ цом!

Алыксандр ахуыргонд лæг, сабыр адæймаг, æгъдауджын, ницыуал загъта, иу дзы скодта æмæ ацыдысты хуынды. Джамботт сæрдарæй цы колхозы куыста, уым бухгалтер уыд хæдæфсарм, хæрзконд æмæ аив æрыгон сылгоймаг, Хъодзаты Афæхъойы чызг Нинæ.

Алыксандр йæ хæрæфырт Самты Петяйæн куыд дзырдта, афтæмæй Зауырбегæн йæ къухы бафтыдис, заводы хицаумæ йæ кусджытæн цы фысымуат уыдис, уый балхæнын. Стæй та, дам, йæ куысты хабæрттæ хуыздарæй-хуыздар куы цыдысты, уæд балхæдта ресторан. Дзырдтой, цыма йын дзы бинонтæ дæр баззадис. Йемæ сызгъæрин æхца дæр æрбахаста, фæлæ йын иу цасдæры фæстæ фесты.

Цы ма кодтаид домбай лæг, ам ыл сæвварс сты иууылдæр æмæ йæ йæ диссаджы хорз цардæй фæиуварс кодтой. Кусын байдыдта æндадзæгæй Дзæуджыхъæуы автоæрмадзы. Йæхицæй арæхстджындæр кусæг, растдæр æмæ сыгъдæгзæрдæдæр лæг нæ уыдис. Нæ уарзта гæды ныхас кæнын, æмæ-иу æй исчи сайы, кæнæ йыл гæдзрахатæй цæуы, уый куы бамбæрста, уæд æм-иу хæстæг нал бацыдис. Цы куыстытæ æххæст кодта, уыдон-иу йæхимæ фыста, æмæ йын-иу йæ фыстытæй къаддæр куы ‘вдыстой, уæд-иу хицаумæ йæ хъаст бахаста, æмæ-иу хæрамгæнджытæ састы бынаты баззадысты.

Дыууæ мыггаджы – Пагætæ æмæ Хъодзатæ – сæ хæстæгдзинадыл сразы сты, æмæ Хъодзаты Нинæйы Пагætæ чындзæн æрхастой. Зауырбег æмæ Нинæйæн райгуырдыс лæппу Юрий æмæ чызг Тамарæ. Кæрæдзи æмбæрстой дыууæ адæймаджы æмæ уарзонæй, сабыргай сæ царды хабæрттæ кодтой адæмы ‘хсæн каджын æмæ нымадæй.

Зауырбег цы ‘рмæдзы куыста, уымæй йæ зæрдæ нал рад æмæ 1941 азы рацыдис, цасдæр акуыста Дзæуджыхъæуы механикон заводы, стæй та нæ республикæйы адæмон коммисариаты цур фæндæгты управленийы. Хæсты рæстæг Зауырбег уæззау рынчын фæцис. Немыц Джызæлы куы æрбамидæг сты, уæд æй хъæдмæ аластой Пагæты Мæхамæты фырт Хасанбегимæ, лыгъд адæм ныккæнды кæм цардысты, уырдаæм. Фæлæ сын ам бынат нæ разындис æмæ сæ фæстæмæ ‘рластой. Зауырбег се сияхс Дойаты Исламатæм фæсфæд ран рынчынай хуыссидис. Сæхимæ

нал бацыдис, уымæн æмæ немыцаг афицертæ сæ хæдзарæй штаб сарæзтой.

Знагæн йæ бирæ танчытæ дæрæнгонд цыдысты, æмæ сын цалцæггæнджытæ агуырдыт. Чидæр сæм ныхас бахаста Зауырбеджы тыххæй, хъæуы, дам, ис «америкаг инженер», тынг дæсны у ахæм куыстытæм, зæгъгæ. Бацамыдтой, кæм цардис, уый дæр. Æмæ йæ рынчынаы ракодтой Исламы хæдзарæй æмæ йын бабар кодтой дуне куыстытæ. Æххуысгæнджытæ йын скодтой Бибилашвили Жорæйы æмæ Хадыхъаты Саламы, цыдис сыл цыппæрдæсгай азтæ. Ныр Зауырбег та баст уыдис партизантамæ æмæ, цы йын амыдтой, уый æххæст кодта. Фæцархайдта лæппутимæ æмæ сцалцæг кодта æртæ танчы. Стæй лæппутæн загъта, ацæут æмæ уæхи æддæмæ мауал равдисут, искуы бамбæхсут, зæгъгæ. Зауырбег дæр æнафонты йæхи горæтмæ айста.

Хъуыддаг афтæ рауадис, æмæ уыцы танчы немыц куыддæр сбадтысты æмæ сæ æркусын кодтой, афтæ фæйнардæм фæтахтысты, ныддæрæн сты. Кæмдæрты сын сæ хæлддзæгтæй систем аразæнтæ скодтой хъæуы цæрджытæ.

– Уыцы хæлддзæгтæй уæртæ нæ къæсæры бацауæны дæр къæхтæ хафæнтæ дæр æвæрд ис, – дзырдта-иу Хадыхъаты Салам...

Фæстæдæр Салам æмæ Жорæ æххуыс кодтой партизантам. Хастой сын хъæдмæ цæхх æмæ æндæр хойрæгтæ. – Иухатт та Жорæимæ иу кæйдæр ныккæндмæ цæмæдæр ныххызтысты, æмæ сыл чидæр æвиппайды фæхъæр ласта, «руки вверх», зæгъгæ. Уый разындис советон æфсæддон, уыдис уæззау цæфтæ, йæ дарæс йæ уæлæ ныххъæбæр. Къорд боны æмбæхстис уым, ссыст ис. Лæппутæ йын телогрейкæ радтой, ссардтой йын æндæр дарæс дæр, базылдысты йæм.

Зауырбег немыцæн, цы хъуыд, уый куы бакодта, уæд йæхи горæтмæ айста. Йæ куысты иттæг хорз кæй арæхстис, уый ам дæр айхъуыстис æмæ йæ куыстуатты хицауттæй алчидæр йæхимæ æрбасайыныл архайдта. Уымæ гæсгæ Зауырбег цыбыр рæстæгмæ акуыста къорд куыстуаты. Сæрмагонд æндадзыны куыстытæ-иу кæм бахъуыдис, уырдаæм дæр-иу æм фæдзырдтой.

Хæсты фæстæ къорд азты дæргъы фæкуыста Дзауджыхъæуы æфсæнвæндаджы техникумы ахуырадон æрмадзы, «Электроцинчы» æмæ æндæр рæтты. «Электроцинчы» куы куыста, уæд дын кæрты федта згъæртайæн агтæ дзæгъæл калдæй. Иуахæмы сæ

разы заводы хицауыл амбæлдис æмæ йæ афарста, ацы агтæ цæмæн раппæрстой, зæгъгæ.

– Фæхуынчътæ сты, кусынæн нал бæззынц æмæ сæ уымæн раппæрстам, сæ бæсты сын ног агтæ сæвæрдтам, – загъта директор.

– Æз дын сæ сцалцæг кæндзынæн æмæ дын ног агтæй фылдæр фæкусдзысты, – фидарæй загъта Зауырбег. Уый фæстæ ма бирæ азы сæ куыст кодтой ахъаззаг дзаумæттæ...

Хистæртæ ма йæ хъуыды кæндзысты, нæ горæты трамвайы фæндæгтæ иуырдам цæуæнтæ кæй уыдысты, уый. Зæгъæм, æфсæнвæндаджы вагзалы разæй Ватутины уынджы кæронмæ цы трамвай цыдис, уый-иу цалынмæ уæлæмæ ссыдис æмæ фæстæмæ æрыздæхтис, уæдмæ-иу вагзалы раз иннæ трамвай æнцад лæууыд. Уый фыдæй адæмы бирæ æнхæлмæ кæсын хъуыдис. Уый куы федта Зауырбег, уæд курдиат бахаста, цæмæй фæрсæй-фæрстæм дыууæ трамвайы фæндагæн рельсытæ æвæрд æрцæуа. Æмæ уыцы фæндаджы арæздады йæхæдæг дæр зæрдиагæй бакуыста.

Бирæ тухитæ æмæ фыдæбæттæ фæкодта, æнакæрон зынтæ бавзæрста æмæ сын – хъаруджын адæймаг! – бабыхста. Америкæйæ куы ‘рбаздæхтис æмæ алы куыстуатты стыр арæхстджынай фæллоу кæнын куы байдыдта, уæд æй дзæвгар рæстæг хурхæй фæмардтой оргæнты кусджытæ. Куыстæй-иу хæдзармæ куы ‘рбацæйцыдис, уæд-иу йæ размæ фесты куы диакъоны, куы та сауджыны хуызы æмæ-иу æй алыхуызы къахтой.

– Хуымæтæг кусæг дæн, æмæ мæ ‘нцад уадзут. Стæй уæ ныр базыдтон, чи стут, уый, æмæ ма уæ исчи мæ размæ куы фæуа, уæд æй ныцъцъæл кæндзынæн, æмæ иу мæ мачи рахъаст кæнæд, – загъта дзы иуæн æппынфæстаг Зауырбег.

Æмæ сæ сулæфыд, иуы дæр дзы нал федта. Æрæнцад, зæрдæ йе ‘муд æрцыдис.

Кæмдæриддæр фæкуыста Пагæты Зауырбег, уым ныууагъта йæ рухс фæд. Бирæ арфæйы гæххæттытæ, æхцайы премитæ фæиста йе ‘нувыд æмæ æнæзæрдæхудт куысты тыххæй. Стыр зæрдæхæлар ахастдзинæдтæ йын уыдис адæмимæ, йæ куысты æмбæлттимæ.

1957 азы 77-аздыдæй Пагæты Зауырбег ацыдис йе ‘нусон дунемæ æмæ йæ ном рох ма уæд. Баззадис ын хорз цот – Юрий æмæ Тамарæ. Уыдон Зауырбеджы фæстæ хæрзæгъдау æмæ цæстуарзонæй цардысты сæ мад Нинаимæ.

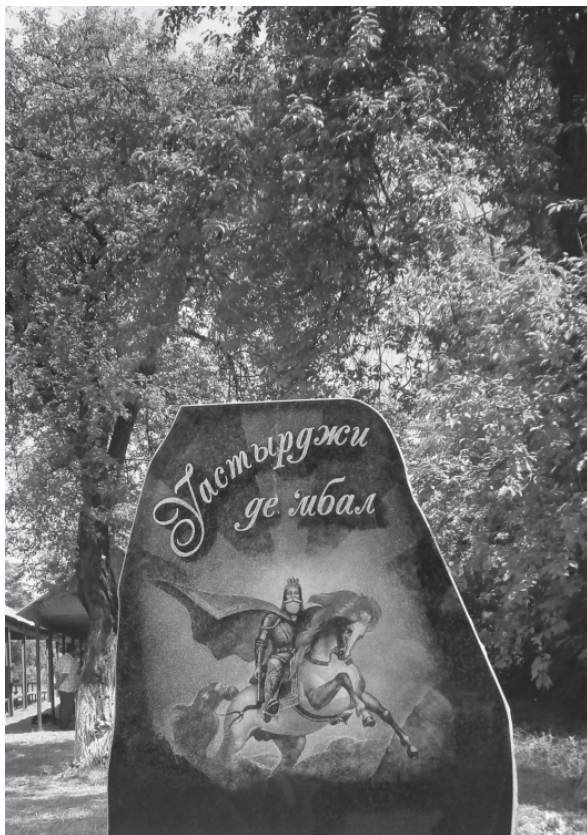
Юри дæр йæ фыды хуызæн зæрдæхæлар рахаста, хорз æгъдау æмæ аив зондахасты хицау уыд. Бирæ азты фæкуыста иу куыстуаты стыр автобусыл дардмæ цæуæг бæлццæтты ласта. Хыгагæн, уæззау низ ыл стыхджын фæстагмæ æмæ 2000 азы ахицæн рухс дунейæ. Уымæй афæдз раздæр та амардис сæ мад Нинæ...

Тамарæ 1967 азы каст фæцис Ленинграды библиотекон институт æмæ уæдæй нырмæ кусы республикæйы национ библиотекæйы. У Цæгат Ирыстоны–Аланийы аивæдты сгуйхт кусæг.

Юрийы фырт Зауырбегæн йæ цардæмбал Æлборты Ритæимæ райгуырдис дыууæ лæппуйы – Аслан æмæ Хетæг. Адæмæн арфæйаг лæгтæ суæнт!

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нæ равдыст арæзт у, ацы аз июны
мæйы Зилгæйы цы хъæугуывд уыдис,
уырдыгæй фоторепортажæй.*

*Бæрсткуывд уæд алы ирон хъæу дæр.
Уастырджийы уазæг нæ рæзинæгтæ,
нæ бæлцæттæ, нæ амондагурджытæ!*

Къамтæ систа Гусалты Барис

Зилгәй мәҗдһит.

Куывды размæ. Алцыдæр уынаффæйæ фидауы...

Нанаимæ куывддзау.

Хъæу лæггæй фидауы...

*Æз ирон гуырд дæн, ирон!
Чи стут, чи, сымах та?..*

Дадайы уд æмæ дзæцц – сабитæ.

Хъæубæсты ныфс.

Ерцæгъд-ма, фæндыр!

Салам, салам, салам!

Ауындзгæ хидыл кувæндонмæ.

Хæрдмæ хау, лæппу!

Куы нæ дзы ваййы маъноны хуызæн...

Цы адджын дæ, цы, мады хъæбыс...

Æз та кæд адынджыр уыдзынæн?..

ИРОН
ПРОЗÆЙЫ
АНТОЛОГИ

БРЫТЪИАТЫ ЕЛБЫЗДЫХЪО

(1881–1923)

Ирон драматургийы бындурæвæрæг, фыссæг æмæ публицист, æхсæнады кусæг БрытЪиаты Цопаны (Романы) фырт Елбыздыхъо (Михаил) райгуырд 1881 азы 23 мартъийы Куырттаты комы Дæллагхъæуы.

Ам райдиан скъола каст куы фæцис, уæд бацыд Дзæуджыхъæуы реалон училищæмæ æмæ дзы 10 азы фæцахуыр кодта – 1903 азы онг. Мæгуырау цардæй цардысты сæ бионтæ, ноджы ма 1900 азы абырджытæ амардтой Цопаны, æмæ хæдзар бынтон фæцудыдта. Фæлæ уыцы æвадат уавæрты дæр Елбыздыхъо йæ ахуыр нæ ныууагъта. Йæ амондæн ын ахуыргæнджытæй иу – Виддинов Николай – хæрзгæнæг фæцис.

Училищæйы фæстæ йæ райгуыраен хъæуы скъолайы ахуыргæнæгæй акуыста. Стыр дунейы цытæ цæуы, уымæ йæ хъус лæмбынæгæй дардта, революцион куыстыл дæр фæцалх, адæмы ‘хсæн хæлиу кодта сæрибарыл тохмæ сидæг прокламацитæ. Æнæ бафиппайгæйæ нæ баззад: 1906 азы 24 апрелы йæ ‘рцахстой æмæ йын тæрхон рахастой иу аз Назраны фидары фæбадын.

Ахæстоны цемент пълыл дæлгоммæ хуысгæйæ Елбыздыхъо 1907 азы ныффыста йæ зындгонд драмæ «Дыууæ хойы».

Куы ссæрибар, уæддæр ын Ирыстоны цæрыны бар нæ уыд æмæ Уæрæсейы алы рæтты рахау-бахау кодта, стæй 1908 азы афтыд Петербургмæ. Ам каст фæцис университеты юридикон факультет æмæ ирон интеллигенцийы раззагдæрты æмрæнхъ æрлæууыд. Бафæлвардта иронау литературон журнал «Хуры тын» уадын, фæлæ йын æрмæст æртæ номырæн рухс фенын кæнын бантыст, æндæр нæ – йæ къух нал амыдта...

Ссыд Ирыстонмæ. Сси «Иугонд хохæгты цæдисы» уæнг, газет «Горская жизнь»-ы редактор. Стæй йæхи хохмæ айста æмæ та йæ райгуыраен хъæуы зæххы куыст дæр кодта æмæ сабитæн дæр ахуыргæнæг уыд.

Советон дуг куы ралæууыд, уæд Дзæуджыхъæуы куыста бæрнон бынæтты. Уæлдай æнувыддæрæй архайдта ирон театры сырæзтыл.

Стыр кад æмæ йын намыс уыд ирон ахуыргонд дзыллæйы 'хсæн, йæ ном айхъуыст куыд æвæджиауы драматург, афтæ. Ахсджаг фæндтæ ма йæм бæргæ уыдис, фæлæ йæ карз низ скаст нал бауагъта. Амарди 1923 азы 25 сентябры.

Нæ номдзыд драматург у авд пьесæйы автор, фæлæ йын прозæйæ иронау фыстæй новеллæ «Цад» æмæ аргъау «Ацырухс» йеддæмæ ницы баззад. Сæ хъуыдытæ, сæ философи ахæм æргом сты, æмæ уый тыххæй сæрмагонд ныхасы сæр нал хъæуы.

Йе сфæлдыстадон бынты æххæстдæр чингуытæ сты: 1947 азы Дзæуджыхъæуы мыхуыргонд «Уацмыстæ» æмæ дыууæ къаннæг томæй уагъд «Уацмыстæ» (Дзæуджыхъæу, чиныгуадзæн «Ир», 1981–1982).

ЦАД

Цъæх нæуу гауызау бæстæ кæм æрæмбæрзта, хус къæдзæхтæ йæ уæле кæмæн фесты, хъæд кæмæ не схæццæ, хуссар тæрхæгау кæм фæци, уыцы ран æнусмæ бафынæй цад.

Цадæн йæ астæу – сау, кæлæнгæнæг усы фæндтау. Йæ кæронмæ 'ввахс бурбын фынк ставд пуситæй æмбæхсы иугай хæмпæлты 'хсæн; æддæдæр хæмпæл арæхдæр æмæ ставддæр; æнцад у цад. Уады тæф ыл не 'мбæлы. Не змæлы йæ дон, йæ хæмпæл ставд сæртæ хаттæй-хатт нæ тилы. Хаттæй-хатт хæфс зæххæй донмæ йæхи ныппары, æмæ дон тымбыл фæлтæртæй фæйнæрдæм фæлидзы. Даргъ къæхтæй цъыф æмæ фынк змæнтгæ цады былтыл цуан кæны кæсаглас. Хъазынц цады уæзданцыдгæнаг бабызтæ. Цады цæрджытæ сæ цард хорз хонынц. Хуыздæрмæ нæ бæллынц. Ам дæр сын хорз у: сæрбихъуырайттæ кæнынц, уаллæттæ ахсынц, кæрæдзи сурынц. Хаттæй-хатт цады былыл кæрдæг сызмæлы, науæд дзы мæга ныууасы. Æнцад у цад.

Йæ цæрджытæ – æфсæст, хъæлдзæг, хæфсытæй фæстæмæ! Хъæлæба нæ кæнынц. Æндæр искуы хуыздæр цард ис, уый зонгæ дæр нæ кæнынц. Хъæугæ дæр сæ нæ кæны. Хæфс балцы нæ цæуы, кæцæй цы фена! Кæннод æй бындз æмæ къогъойы раз цы хъæуы? Æрхуылыдз та – йæ фаг. Цы ми кæна балцы? Бабыз фырафсæстæй йæ уæнгтæ ивазгæ иннæ цадмæ хаттæй-хатт бафты. Уазæгуарзæг æмгартæ йын уаллонджындæр ран йæ бар бакæнынц – фæхæры, цъыф фæцъæпп-цъæпп кæны бырынкъæй, фæхъазы, сæрби-хъуырайттæ фæкæны æмæ та йæхи цадмæ раздæхы. – Нæ, уæд цадæй цадмæ адзæгъæл вæййы. Кæдæм? Хуыцау (йæ) дæсны.

Кæсаглас атæха, баззайа – хъауджыдæр нæу. Куы атæха – йæ бæсты æндæр, баззайа – цадæн фыдбылыз. Уыцы фыдбылызæй бабызтæ æмæ мæгатам бирæ нæ хауы, фылдæр – хæфсытæм. Кæсаглас сын сæ мыггаг сихсийын кодта. Тасы сæ бафтыдта! Хæфсау донæй ма скæс, ма бахъуыр-хъуыр кæн, ивазгæ ленкæй ма ахъаз! Уый хæфсæн цард у? Ставд цæссыг, – цæй цард? Æрмæст кæсагласы фынаёйфон чысыл базмæлынц, сæ тыппыртæ суæгъд кæнынц.

Гъеныр дæр кæсаглас йæ тæккæ фынаёй у. Сæр базыры бын, йæ иу къахыл лæугæйæ, цады фаллаг кæрон бафынæй æфсæстæй, зæххы сыгъд даргъхъæдджын салгъы хуызæн. Дыу-уæ лæппын хæфсы ссæст хæмпæлмæ сбырыдысты æмæ ныхас кæнынц. Ферох сæ ис кæсагласы мастыгæр.

– Ам бадын цы дзæбæх у, Бургуыбын! Цæй æмæ цады астæумæ гаппытæй ахъазæм!

Бургуыбынмæ Урсгуыбыны фæнд хорз фæкаст.

«Тъæпп-тъæпп», æмæ цады дон тымбыл уылæнтæй фæйнæрдæм фæлыгъдис. Дыууæ фыдуаджы цады астæумæ ивазгæ ленкгæнгæ баивгъуыдтой. Хæмпæлрæбынæй доны пуси фæзынд, йæ фæстæ зæронд хæфс: доны уылæнтæ куы федта, уæд бамбæрста фыдуагдзинад, дзых фæхæлиу кодта, кърры, зæгъгæ, суынаргъыд æмæ æрныгъуылд. Уалынмæ, улафгæ, фыдуæгтæ сæ бынатмæ æрбаленк кодтой. Хæмпæлрæбынæй та пуси æмæ зæронд хæфс фæзындысты.

– Фыдбылызы амæддаг фестут, бамбæхсут, кæсагласы ныл ардаут! Æрныгъуылут дуры бын!

Фыдуæгтæ æфсæрмæй бамбæхстысты. Чысыл фæстæдæр Бургуыбын скаст, нал баурæдта йæхи. Уалынджы Урсгуыбын дæр. Кæрæдзи акъуырджы æмæ сæ бынатмæ схылдысты.

– Хорз изæр у, Бургуыбын! Æнæ заргæ нын нæй!

– Бæргæ, Урсгуыбын, фæлæ нæ хистæртæ куы фехъусой! Кæсагласæй та нæ тæрсын кæндзысты!

– Ма тæрс, чысылгай куы азарæм, уæд нæ ничи фехъусдзæн!

– Цæй уæдæ!

Дзыхтæ фæхæлиу сты, гуыбынтæ фæтыппыр, цæстытæ фæпуси, æмæ цады сæрты хъуысын байдыдта фыццаг сындæггай: «Кр...кр...кър...кър... Уæ-къæ-къæ... Уæ-къæ-къæ...» (стæй) тынгæй-тынгдæр, тыхджынай-тыхджындæр, хъæрæй-хъæрдæр. Куыдфæстæмæ сæ ферох, кæм сты, уый æмæ, цæмæй тарстысты, уый. Зарæг апырх хæмпæлрæбынты, къудзитыл, дуртыл æмæ фаллаг фарсмæ бахæццæ. Уым сыхъал кодта кæсагласы. Кæсаглас даргъ къубал сивæзта, айхъуыста æмæ, зарын кæцæй цыд, уырæм араст. Сызнат сты хæфсытæ – бамбæхстысты. Кæсаглас ссæст хæмпæлы цур æрлæууыд, хъахъхъæдта хъæргæнджыты. Исдуг базмæлыдысты бабызтæ дæр, зарæг ахицæн, æмæ цад æрæнцад.

Иухатт цады фæзынд æрæфтæггаг хæфс æмæ радзырдта дунейы диссæгтæ. Хæфсыты мыггаг кæмдæриддæр ис, се знæгтимæ æмæ сæ тугцъирджытимæ хæцынц – бартæ агурынц сæхицæн. Хæфсыты цы бар хъæуы, фæлæ уæддæр, уæдæ фыдгулы бæлццон ма мацы радзура! Уый та – уæлдайдæр, дзырынмæ чи арæхст, ахæм уыд. «Пырх кæнынц, – загъта, – мæгата

амæ бабызты ахстæттæ, сæхи сын сæ фæдыл доны былмæ ла-
сынц. Суанг кæсагласыл дæр ма сфæнд кодтой».

Бирæмæ тынг хорз фæкастысты уыцы ныхæстæ, уæлдайдæр
Бургуыбын амæ Урсгуыбынмæ. Æрæмбырд кæнын сфæнд код-
той цады хæфсыты, цæмæй ацы хорз уацхъуыд се 'ппæт дæр
фехъусой. Зæронддæр хæфсытæ бæргæ нæ уæндыдысты, фæлæ
сын иннæты æнæфæзмгæ кæм уыд. Куы байхъуыстой ныхæстæм,
уæд сæ донхуыз туг сфыхт, фырмастæй сæ цæстытæ фæтар
сты. Се 'фхæрдтыты рыст та зæрдæтæ скъуыдта, амæ загътой:
«Цом, фæтæрæм бабызты амæ мæгаты; фесафæм кæсагласы».

Базмæлыди цад; дон схъæр кодта, хæмпæл ныррызт. Хъæр-
хъæлæбайæ байдзаг цад. Байхъуыста уыцы хабар кæсаглас;
фæтарст амæ арф къуымы бамбæхст. Дуне мæга, бабыз амæ
хæфс æфсад сарæзтой. Бирæ фæхæцыдысты, фылдæр хъæрæй,
бирæ фæпырх кодтой æдзæлгъæдæй. Хæфсытæ тыхджындæр
кæнын байдыдтой. Цады фылдæр, цады хуыздæр уыдон бацы.

Хæст куыд тыхджындæр кодта, афтæ хæфсыты знæгтæ
кæрæдзийы дзырд хуыздæр æмбарын байдыдтой. Бирæ хæфс
ма ноджы сæ фарс хæцыди. Куыннæ басастайд хæфсытæн сæ
тых?

Кæсаглас фæныфсджын, рацыд æмбæхстуатæй амæ фæрчытæ
кæнын райдыдта æвзæргæнджыты. Цагъта хæрзты – æвзæрты,
сылты – нæлты, зæрæдты – лæппынты. Кæй ардта, никæуыл
ауæрста. Фæмардысты уацхъуыдхæссæг амæ Урсгуыбын; Бур-
гуыбын цæфæй аирвæзт амæ амард. Хуыздæр цард агургæйæ,
бирæ туг ныккалд. Арф ран бамбæхстысты, чи ма фæрвæзт
хæфсытæй, уыдон.

Фæстæмæ та цад æрәнцад. Фынк кæрæтты йæ бынат æрцах-
ста, хæмпæл схъæл лæууы. Бабызтæ сæрбиыхъуырайттæй хъа-
зынц. Сæ быны хæфсытæ хъиамæтæй мæлынц. Мæгата цады
былтыл дзырдхæсджыты рауай-бауай кæнынц. Кæсаглас даргъ
къахдзæфтæй цады былтæ бары, хаттæй-хатт малы бæрзæй
ауадзы, сласы цъыфæйдзаг хæфсы амæ йæ аныхъуыры.

Æддæдæр, змæнтæ! Ам æнусмæ бафынæй цад.

«Мах дуг», №3, 1991 аз

АЦЫРУХС

Æлдар æмæ æхсин уыдысты бирæ бынты хицау. Нæ уыди бакæнæн сæ фосæн; цæуын куы байдьдтаис æлдары зæххыты, уæд бафтыдаис кæркгæстæм, хъазгæстæм, гогызы дзугтæм, дарддæр бахæццæ уыдаис уæтæртæм; уæтæрты фысвос, аздахынтæ дæр сæ нæ фæрæзтой сæ фыййæуттæ. Уыйфæстæ сæмбæлдаис хъомрæгъæуттыл, бæхрæгъæуттыл. Уыдон – маргъæй, цыппæркъахыгъæй – иууылдæр уыдысты æлдары исбон.

Бирæ хъæутæ царди æлдары зæххыл. Стыр хъалон ын фыстой уыдон алы афæдз.

Хæлæг кодтой æлдармæ йе ‘мхуызон адæмтæ.

Фæлæ æппын ницæмæй рухс кодта æлдары зæрдæ. Йæ лæджы афонтæй ахызти, зæрондырдæм уырдыг кæнын райдыдтой лæг æмæ ус æнæ зæнæгæй.

Сагъæсыл сси æлдар: «Хæлæйфаг фæуыдзысты дзыллæйы астæу мæ бирæ бынтæ. Бирæгътæ холыйы уæлхъус кæрæдзийы куыд фæтонинц, афтæ æцæгæлон адæм, мæ фыдæлтæй мын цы бынтæ баззад, уыдоныл сæхи тондзысты. Мæ бирæ бынтæй мын æгæр-мæгуыр рухсаг дæр ничиуал зæгъдзæн».

Æмæ æлдар сфæнд кодта, цæмæй арт бандзара йæ бынтыл, цæмæй æмсæфт фæкæна йæ бирæ исбонимæ.

Судзынц æлдары бынтæ, сæ пиллон арт дардмæ зыны, сæ фæздæг арвыл æмбæлы.

Уæд Хуыцау басидт халонмæ æмæ йæм дзуры:

– Цæугæ æмæ базон, Хуыцауы чи мары фæздæгæй.

Халон ратахт æмæ, фаджыстæ куы федта, уæд сæм фездæхт æмæ уым бафæстиат.

Куы нæ зынди халон, уæд Хуыцау зæрватыччы рарвыста.

Æркасти зæрватыкк æлдар æмæ æхсины цардмæ, сæ уынгæгдзинадмæ. Атахт уæларвмæ, Хуыцауы хæдзары балæууыд æмæ дзуры:

– Æлдар æнæ бындарæй зайы, йæ мæт йæ хуылфы нал цæуы æмæ фырсагъæсæй арт бандзæрста йæ бирæ исбоныл.

– Мæнæ дын лагъз – загъта Хуыцау, – лагъзы æртæ сырдонцъиуы. Хæсгæ сæ æлдармæ æмæ йын зæгъ, цæмæй фыццаджыдæр ахуыссын кæна сыгъд, уыйфæстæ йын ратт лагъз æмæ йын бафæдзæхс, – æртæ сырдонцъиуы æхсин физонагæй æд

хуылфыдзаумæттæ куыд бахæра. Уæд æхсинæн афæдзмæ рай-
гуырдаæн лæппу.

Зæрватыкк æлдары хæдзары лагъз æрбалæууын кодта, ра-
дзырдта æлдарæн Хуыцауы фæндон.

Æлдар дзырд радта, цæмæй ахуыссын кодтаиккой сыгъд.

Æхсин æрбадти сафайы бын дæлтъурыл. Æртæ сыррдон-
цъиуы физонæг кæны æмæ сæ хæры.

Дыууæ дзы бахордта, æртыккаг цъиу уæхстыл бакодта æмæ
йæ артмæ дары. Гадза æрбауад хæдзармæ æмæ къонамæ хæстæг
æрхуыссыд. Æхсин дары, дары уæхст, æмæ æвиппайды цъиу
нытътæпп кодта, хуылфыдзаумæттæ фæскъонамæ фæхаудыс-
ты, æмæ сæ гадза ахордта. Аннæ та йын бахордта æхсин.

Афæдз нæма рацыдаид, афтæ æхсин ныййардта лæппу, га-
дза дæр ныззади лæппу.

– Дыууæ дæр Хуыцауы лæвар сты, – загъта æлдар æмæ стыр
куывд скодта циндзинады тыххæй.

Куыд нæ схастаиккой æлдар æмæ æхсин дыууæ лæппуйы.

Цæрынтæ байдыдтой, цæрынтæ, хæрынтæ байдыдтой. Бонтæ
куыд ивгъуыдтой, афтæ лæппутæ дæр рæзыдысты. Хъазынхъом
фесты. Æлдар сын фæттæ сарæзта, æмæ бон-изæрмæ хæдзармæ
нал цыдысты дыууæ лæппуйы. Уæд иурæстæгæй фæстæмæ æлда-
ры фырт фыдуагдзинад райдыдта. Куыройдзау куыроймæ нал
уагъта, дондзау – донмæ; фатæй сын пырх кодта сæ къæссатæ,
сæ дурынтæ.

Иубон къулбадæг усы чызг кæугæ бацыд сæ хæдзармæ æмæ
дзуры:

– Нал фæразын, мæ сæрæн нал дæн æлдары лæппуйæ: алы
бон мын мæ дурын сæтты, дон хæсгæйæ.

Къулбадæг ус æй рæвдауы æмæ йын дзуры:

– Мауал ку, мæ цæсты гагуы! Æгъгъæд у. Ацы хатт ма афтæ
фæци, фæлæ ма дæ искуы куы бафхæра, уæд ын-иу загъ: «Цы
кæныс, цы? Дæ хъал мыл цы калыс? Æви дын авд уæйыджы хо
Ацырухсы уарзт дæ зæрдæ ныццафта! Цы бон, цы рæстæг æрба-
лæууа дæ зæрдыл, уым дын хор хоры ад мауал кæнæд, дон
доны ад!»

Æлдары фыртæн йæ фат æрхаудта йæ къухæй, къулбадæг
усы чызг ын иуахæмы уыцы æлгъыст куы ракодта, уæд. Уæнтæ-
хтил, сæргуыбырæй баздæхт сæ хæдзармæ. Дыккаг бон уынгмæ
кæсгæ дæр нал ракодта, фат дæр нал райста йæ къухмæ.

– Цы кодтай, цауыл æрæнкъард дæ? – бафарста йæ гадзайы фырт.

Ницы дзуры æлдары лæппу. Куы нал æмæ йæ куы нал уагъта, уæд ын радзырдта, къулбадæг усы чызг æй куыд ралгъыста, авд уæйыджы хо Ацырухсы кой йын куыд ракодта.

– Ацырухсмæ балцы фæцæуæм, – загъта гадзайы фырт, – кæд æмæ йæ уæйгуытæ искæмæн аккаг кæной, уæд æй махæн цауылнæ саккаг кæндзысты, хуыздæр ма сын æй чи фæхæсдзæн?

Бацарæзтой фæндагмæ сæхи æмæ ацыдысты Ацырухсы курынмæ. Цæуынц, цæуынц, иу ранмæ бахæццæ сты, æмæ фæндаг бæрæг нал уыди, кæдæм цыдаиккой, уый нал зыдтой. Уæд гадзайы фырт систа фатдонæй йæ фат, æрдынбосыл æй æрбавæрдта æмæ загъта:

– Ацы фат авд уæйыджы уæлхæдзар ныссæдзæд, кæуылты атæха, уым та йæ фæдыл цæлхнад фæндаг фестæд уæйгуыты хæдзармæ.

Фат авд уæйыджы хæдзарæн йæ уæлкъæсæр ныссагъди. Ныррызти йæ сæрæй йæ бынмæ уæйгуыты хæдзар, рагъæнтæй дзаумæттæ зæхмæ æрызгъæлдысты.

– Дзæбæх уазджытæ нæм не ‘рбацæуы, – дзурынц уæйгуытæ. – Фыдрæстæджы-иу арв æмæ зæхх кæрæдзи куы фæхойынц, уæддæр ныры хуызæн никуы банкъуысти нæ хæдзар.

Дыууæ ‘фсымæры дæр уалынмæ цæлхнад фæндагыл бахæццæ сты уæйгуытæм.

Æнæбары «æгасцуай» загътой уыдон уазджытæн, уæдæ цы уыдаид. Иудзæвгар куы абадтысты, уæд уæйгуыты хистæр уазджытæм дзуры:

– Цы хур, цы къæвда уæ ‘рбахаста ацы бæстæм?

– Нæхицæн уæ хæстæгæн агурæм, – загъта гадзайы фырт. – Кæд æмæ зæххон адамæй искæмæн саккаг кæндзыстут уæ хо Ацырухсы, уæд уæм курæг æрбацыдыстæм. Цы хæдзарæй рацыдыстæм, цы бионтæй, уыдоны тыххæй уын исты куы дзурæм, уæд уæм хъуамæ аив нæ фæзындзæн – сæхицæй æппæлынц, зæгъдыстут. Фæлæ æлдары кой æнæ хъусгæ нæ уыдзыстут сыхах уæхуыдтæг дæр, – цæуæнты чи цæуынц, хæтæнты чи хæтынц.

– Бирæ курджытæ фæцыдис нæ хо Ацырухсмæ, нæ уын æй басусæг кæндзыстæм; фæстæмæ никæйма аздæхтам мах курджытæй, стæй амæйфæстæмæ дæр никæй аздахдзыстæм ныфс-

хаст адæмæй. Нæ хо Ацырухс бады мæсыджы, уыцы ран уый æдзухæй дæр архайы, чызджы ми кæны: кæрдгæ, хуийгæ. Курæгæн фæндаг вайы Ацырухсы размæ æртæ боны æмгъуыдмæ; æртæ бонмæ нæ хойы чидæриддæр сдзурын кæнын бафæраза йæхимæ, уымæн уæлдай нал зæгъдзыстæм мах, уымæн сныв кодта хуыцау Ацырухсы. На ‘мæ, æвæдза, æртæ боны æмгъуыдмæ чызг не сдзырдта, уæд курæгæн ракаæнæм йæ сæр. Нæ уызджытæ, кæд уæ ныфс хæссут, кæд нæ дзырдыл разы кæнут, уæд уæ амонд бавзарут.

Уымæн йæ дыккаг райсом авд уайыджы æмæ гадзайы фырт цуаны ацыдысты. Æлдары фырт мæсыгмæ байста йæхи ныфсджынай, бæргæ, фæлæ Ацырухсмæ куы бакаст, уæд цыдæр фæци йæ ныфс: нал арæхсы дзурынмæ, комарынджы æвзаг нал хаты, æвзаджы дæггæлтæ аныхъуырдта.

Æлдары фырт рухсмæ ‘рлæууыд, чызджы алы фæрсты æрзи-лы, – чызг æм кæсгæ дæр нæ кæны. Æрæджиау лæппу дзурынæн дæр фæци. Уыцы дзырд фæкодта Ацырухсмæ, фæлæ уый гом дæр нæ бакодта йæ дзых.

Æризæр. Лæппу мæсыгæй рацыди. Чысыл фæстæдæр авд уайыджы рараст сты хъæдæй æд къалабæлæстæ, æд саджы мæрдтæ, гадзайы фырт дæр саджы мардимæ.

Мæсыджы рудзынгæй Ацырухсы цæсгомæй ныррухс и уайгуыты фæндаг, æмæ уайтагъд балæууыдысты сæ хæдзары.

Æхсæвæр сфыхтой, сæхимæ хорз базылдысты; æлдары фырты хабар уайгуытæ куы бамбæрстой, уæд сæ зæрдæ фæрухс.

Дыккаг бон дæр та уайгуытæ æмæ гадзайы фырт цуаны ацыдысты, æлдары фырт та мæсыджы бадаг Ацырухсмæ араст. Ницы та сарæхст уыцы бон дæр – нæ йæм сдзырдта Ацырухс.

Æрцауынц хъæдæй авд уайыджы æд саджы мæрдтæ, æд къалабæлæстæ, гадзайы фырт дæр саджы мард æрхæссы йе ‘ккой. Дымгæ æрбафутт кодта, æваст мæсыгмæ хæстæг иу сис фелвæста, æмæ сис гадзайы фырты сагыл баныдзæвд. Уыйадыл саг райгас, лæппуйы уæхсчытæй алиуырдта æмæ сау хъæдмæ фæлидзы. Гадзайы фырт джихæй баззад: никуыма йыл сæмбæлд ахæм æмбисонд. Стæй сис фелвæста æмæ йæ ныссагъта йæ бæрцагъуды.

Уайгуытæ цин кæнынц. Гадзайы лæппу сæм дзуры:

– Æгæр раджы байдыдтат уæ дæндагтæ схæуын, сæтой хæрджытæ! Хъуамæ уæ цин фæдзæгъæлы уа.

Уæд баздæхт æлдары фыртмæ, ныфс ын æвæры æмæ йын дзуры:

– Дæлæ галуаны иу кæрцы къæрит. Райсом-иу æй скæн дæ уæлæ, дæ цæсгом-иу алыхуызон ахорæнтæй схъулон кæн, афтæмæй-иу бацу Ацырухсмæ. Ныфс мæ ис, уыцы хуызы дæ куы фена, уæд дæм сдзурдзæн.

Кæрцы къæриты, хъулон йæ цæсгом, афтæмæй бацыд æлдары фырт Ацырухсмæ æртыккаг бон. Нал баурæдта йæхи Ацырухс, бахудт æмæ загъта:

– Нал мæ ныууадзай, æви цавæр у?! Ныр æртыккаг бон дæу руаджы мæ митæ базадысты æнæкондæй.

Изæрæй та уæйгуытæ æмæ уазæг цуанæй æрцыдысты сырдыты мæрдтимæ, æд къалабæлæстæ.

Фæндаг-фæндаг уæйгуытæ цин кодтой, нæ уазæгæн йæ сæр ракæндзыстæм æмæ лæджы фыдæй физонджытæ хæрдзыстæм, зæгъгæ.

– Цы бахæрат, уый бæрæг уыдзæн, – загъта æлдары фырты æмгар.

Хорзау нал фесты уæйгуытæ: сæ хæдзары базыдтой, Ацырухс æлдары фыртмæ кæй сдзырдта.

Райсом уæйгуытæ дзурынц уазджытæм:

– Нæ хо сдзырдта, уый раст у, фæлæ ма сияхс иу хъуыддаг бакæнын куы нæ бафæраза, уæд нын уый махæн сияхс нæу, нæ иунаг хо Ацырухс та йæм цæугæ дæр нæ акæндзæн.

– Дзырд куы бакодтам, уæд ма, æвæццæгæн, æнахъом сабитæ уыдыстут; ныр кæсын, æмæ æртæ бонмæ уæ зонд иттæг сырæзтис. Иукъорд боны ма уыл куы рацæуа, уæд æгас дунейыл дæр сымахæй зондджындæр нал разындзæн. Ацырухс мæ чындз у, сымах æм ницыуал бархъомыс дарут амæй фæстæмæ!..

– Нæ кærты даргъ бæлас, уый сæрмæ тад царв къусы мидæг дзагæй куы схæсса æмæ йæ фæстæмæ дæр куы æрхæсса, уæд уæлдай ницыуал зæгъдзыстæм; на ‘мæ чындз нæ ахæсдзыстут сымах ардыгæй, – загътой уæйгуытæ.

Æлдары фырты æмгар уæйгуытимæ дзырды бацыди.

Уалынмæ сияхс Ацырухсæн бамбарын кодта, – цæуыл ма сæ домдтой, цы ‘фсон ма арæзтой уæйгуытæ.

– Мæнæ ацы сæрыхилæй иу æрду ахæсс, бæласмæ хизгæйæ царвы къусы æрдуйæн йæ иу кæрон стул, æмæ тад царв их фестдзæн; куы ‘рхизай, уæд та дзы иннæ кæрон атул, æмæ та

царв атайдзэн. Ныр цаугæ, æмæ уæ астæу дзырддагæй куыд ницыуал уа, афтæ.

Райста æлдары фырт тад царвы къус, æрдуйы кæрон дзы æртылдта, æмæ царв ахъæбæр. Лæппу уайтагъддæр бæласы сæр абадт. Бæлас цæй дæргъæн уыдаид, чи зоны, фæлæ лæппу уырдыгæй куы акасти, уæд æм йæ фыды бæстæ, цы хъæуы схъомыл, уыдон æрбазындысты. Йæ зæрдæ суынгæг, йæ ныййарджыты мысын байдыдта æмæ бæласы сæрæй ныккуыдта.

– Царв акалдта, – сцин кодтой уæйгуытæ, – дзæгъæлы нæ кæуы бæласы сæрыл. Ныр та ма нын кæдæм цæудзæн?

– Æрхиза уал дæлæмæ, – загъта гадзайы фырт, – стæй йын цы кæнат, уымæ дæр та кæсдзыстæм.

Æрхызт æлдары фырт, хъæбæр царвы та сæрыхъуын атылдта, æмæ та царв атади.

– Хуыцау æй дæуæн сныв кодта, – загътой уæйгуытæ, – хайыр дын уæд нæ иунæг хо Ацырухс.

Сæхи рæвдз кæнын байдыдтой æлдары фырт æмæ Ацырухс. Уайгуытæ æмæ гадзайы фырт цуаны ацыдысты.

– Мæ сæрыхицау, мæнæ дын авд дæгъæлы, – дзуры Ацырухс æлдары фыртмæ. – Уæртæ уыцы дуармæ бацу, уый фæстæ ма ис ноджы æхсæз дуары. Баздæх æмæ уырдам бацу, уыцы ран сты æфснайд нæ хæзнатæ иууылдæр, цы сты, уымæй: æвзистæй, сызгъæринæй, цыкурайы фæрдыгæй, налхъуыт-налмасæй, æнæуи хæцæнгарз-зæгъай, бæхы фæлыст, лæджы дарæстæ... Дæ зæрдæмæ цы фæцæуа, цæйбæрц дзы зæгъа, уыйбæрц дзы рахæсс. Фæлæ дын фæдзæхсын: æвдæм дуар ма байгом кæнай! Уæд сæфæм нæ дыууæ дæр.

Æлдары фырт авд дæгъæлы райста, æхсæз дуары æхсæз уатмæ байгом кодта, хæзнатыл йæ цæст рахаста. Æвдæм дуармæ бахæцæ æмæ сагъæсыл фæци: байгом æй кæнид æмæ фыдбылызы куы бафта, нæ йæ байгом кæнид æмæ – æвдæм дуары фæстæ йæ каисты хæдзары цы ис, уый ма сбæрæг кæн...

– Цæй, сылы коммæ дæр кæсын?! – загъта æлдары фырт æмæ æвдæм дуар бакодта.

Бакодта йæ, уæдæ цы уыдаид! Кæсы æмæ стыр уаты астæу – уæрм, уæрмы æфсæн рæхыстæй баст авдсæрон уæйыг, – цы у, уымæй пиллон арт уадзы.

– Магуырæг, цæй зын раны фæдæ, цæ, – загъта æлдары фырт.

– Ёмæ мыл дæ зæрдæ кæд уыйбæрц риссы, уæд дæ разы фæс-
дуар æхсыры цад, æмæ мыл дзы иучысыл æрбапырх кæн.

– Уый дын ме ‘вджид, – загъта лæппу æмæ йыл æхсырæй бакалдта.

Уæйыг æфсæн рæхыстæ стыдта, лæппуйы амуртæ кодта йæ къухты ‘хсæн æмæ йæ уæлкъæсæр авæрдта, стæй уыцы иу скъæрд мæсыгмæ бакодта йæхи æмæ авд уæйыджы хо Ацырухсы аскъæфта... Кæдæм, уый та сымах базонут!..

Рухс нал цæуы Ацырухсы мæсыгæй, нал зыны уæйгуытæн сæ развæндаг: куырмæджы æрцыдысты цуанæй сæ хæдзармæ.

Кæсынц, æмæ хæдзары дуæрттæ гом. Мæсыгмæ фесты. Ацы-
рухс уым нал, стæй авд дуары дæр тыгъдæй баййæфтой; æфсæн
рæхыстæй баст авдсæрон уæйыг дæр цыдæр фæци.

Бамбæрстой хабар уæйгуытæ æмæ сагъæсыл систы. Гадзайы
фырт дæр, иуæй, йæ чындз Ацырухсы мæт кæны, иннæмæй,
æлдары фырты: никæцæйуал зыны йе ‘рдхорд æфсымæр.

Уæдæ цы фæуа, загъгæ, агурынтæ систа лæппу. Уалынмæ
уæлкъæсæрмæ фæкомкоммæ, марды зæхмæ æриста, сис ыл
рæсæрфта, æмæ лæппу райгас.

Уæйгуытæ лæбурын райдыдтой æлдары фыртмæ:

– Айæппæт нын дæу аххос уыди! Нæ фыдызнаджы хай нын
бакодтай нæ иунæг хойы, нæ цард адæмы зæрдæмæ кæй руа-
джы цыди. Цалынмæ дæ нæ маст сисæм, уалынмæ нал фæцæу-
дзынæ ардыгæй.

– Ёмæ нал ацæудзыстæм нæхуыдтæг дæр, – загъта гадзайы
фырт, – нæ сæрмæ нæ бахæсдзыстæм, æмæ нын иу куыдз, иу
хæрæг нæ куыр д чызджы фæхæсса. Цалынмæ Ацырухсæй исты
бæрæг раиртасон – цы ранмæ, кæдæм æй фæхаста авдсæрон
уæйыг, уалынмæ нæ ныууадздзынæн. Цæуын агурынмæ.

– Рæстыл сæмбæл, – загътой уæйгуытæ, – фæлæ иу бæрæг
рæстæгмæ куы нæ фæзынай, уæд æлдары фырты æгасæй нал
æрæййæфтай; уый дæр дын хъусын кæнæм.

Хæрзбон сын загъта гадзайы фырт æмæ араст ис Ацырухсы
агурæг.

Ёмæ цы адæм нæ федта Ацырухсы агурæг! Нал баззади –
быдыр уæд, хох уæд, – кæм нæ басгæрста, кæм нæ бафарста,
ахæм ын нал баззади. Фæстагмæ ма урс хæхтæм фæцыди. Баф-
тыди иу ранмæ. Кæсы, æмæ дзы хæдзар.

– Ёххæст ма ацы хæдзар дæр куы асгарин, – загъта лæппу

æмæ уæлхæдзарæй æркаст хæдзары хуылфмæ. Кæсы, æмæ иу ус къонайыл бады, фæныкæй къусбартæ кæны: «Ай мын абон, ай мын соммæ». Æдзынæгдæр æм ныккаст лæппу æмæ ма тыхтæ-амæлттæй базыдта Ацырухсы: афтæ сфыдхуыз, æмæ йæм ницыуал уыди йæхи хуызæнæй.

Хæдзар авдсæрон уæйыджы хæдзар разынди.

«Дзæбæх ранмæ æрбафтыдтæн», – загъта лæппу, стæй дзуры:

– Ацырухс нæ дæ, цы?

Ацырухс къонайæ хæрдмæ фæхаудта, базыдта лæппуйы хъалæс æмæ йæм дзуры:

– Æз кæй байсæфтæн, уый æгъгъæд нæ уыди? Лидзгæ тагъд фæстæмæ, на ‘мæ уæйыг куы ‘рбацауа, уæд нæ бахæрдзæн.

– Лидзынæй ницыуал, – загъта лæппу, – стæй айбæрцытæ уымæн нæ фæхаттæн, æмæ, агурæг кæмæ рацыдтæн, уый фен æмæ тæссæй фæстæмæ аздæх. Уый та куыд, æмæ йын истæмæй мæлæт ма уа авдсæрон хæрæгæн!..

– Æмæ йæ мæлæт цæмæй у, уый дын куы зонин, уæд ма нæ уымæй хуыздæр цы хъæуы? – загъта Ацырухс.

– Баздæх æмæ йæм дæхи æруадз æмæ исты амалæй базон, уæйыджы мæлæт цæмæй у, – загъта гадзайы фырт. – Уый зон, æмæ мæнæн ардыгæй æнæ уый бæрæг базонгæ аздæхæн нал ис.

– Хорз, – загъта Ацырухс, – бафæлвардзынæн, фæлæ уал ды дæхи бафæсвæд кæн: тагъд æй ардæм хъæуы.

Гадзайы фырт уæйыджы хæдзарæй айста йæхи. Уалынмæ авдсæрон уæйыг дæр фæздæгкалгæ æрбалæууыд йæ хæдзары.

– Гыкъыни, уæ Гыкъыни! Аллон-биллоны смаг дæ цæуы.

– Хæтæнты ды хæтыс, цæуæнты ды цæуыс, аллон-биллоны смаг та æз кæнын? – загъта Ацырухс.

– Хъазын æнхъæл мын ма у: аллон-биллоны смаг дæ цæуы.

Ацырухс æрæнкъард кодта йæхи æмæ кæуынхъалæсæй байдыдта дзурын:

– Ацы ранмæ халон йе стæгдар дæр никæмæн æрбахæсдзæн, стæй йæ уд кæмæн рауæлдай æмæ де ‘мгарæтты чи ауайдзæн, уыйбæрц ныфс кæмæ разындзæн? Уæлдай ныхæстæ дын сты уыдон. Дæ зæрдæ бухъ у æмæ мыл дæ хъал калыс. Афардæг вæййыс райсомæй æмæ дæ хæдзармæ нал æрбаздæхыс хурныгуылдмæ, æз та ам дæ хæдзары иунагæй мæ бонтæ æрвитын тыхст æмæ зæрдæрхæндæгæй.

– Ёмæ уæдæ æз дæр ацы ран мæ фæздæгыл цы бадтæй бадон, хъуыддæгтæ мæм ардæм сæхуыдтæг сæхи къыхæй нæ цæуынц.

– Ёнкъард кæнын æнæ дæу, – загъта Ацырухс, – æмæ исты амал ис, уæд, иунæг цæмæй нæ уон, уымæн мын исты фæрæз скæн.

– Гыкъыни, уæ Гыкъыни, æмæ дын цы фæрæз скæнон?

– Хорз уайд, – загъта Ацырухс, – дæ уд-иу ацы ран куы баззайд: æз-иу æнкъард нæ кæнин, афтæ тынг дæ-иу нал мысин. Кæм ис дæ уд?

– Гыкъыни, уый хорз, уый хорз, Гыкъыни! Мæ уд мæнæ дæлтъуры хуылфы.

Ацырухс февнæлдта дæлтъурмæ æмæ йын сапонæхсад, айкæвдылд акодта.

– Гъæ-гъæ-гъæ! Гыкъыни, æмæ мæ уд уым цы ми кæны? Ёрра нæ дæ?

– Уæдæ?

– Уæдæмæ уæлæ цары дæлæндыгоны* кæрон.

Ацырухс фæгæпп ласта дæлæндыгонмæ, сапонæхсад, айкæвдылд æй акодта.

– Гъæ-гъæ-гъæ, – худы уæйыг, – æрра дæ, Гыкъыни, æмæ мæ уд уыцы ран цы агуры?

– Уæдæ?

– Уæдæмæ лæгъз быдыры астæу – сау къох, къохы цары Бузнаг нæл хуы, хуыйы хуылфы – тæрхъус, тæрхъусы мидæг – лæгъз, лæгъзы – æртæ зæрватыччы, уыдонæй иу у мæ ныфс, аннæ у мæ тых, æртыккаг та – мæ уд.

– Уæй куыд бацарæфтыд дæн! – загъта Ацырухс.

– Цавæр у? Цæмæй бацарæфтыд дæ?

– Цуанонтæй фылдæр цы хæты алы ран – къох уæд, быдыр уæд, исчи дын дæ Бузнаджы куы амара, уæд хæрз дзæгъæл куы зайын, мæ къона куы хæлы!

– Гыкъыни! Гъæ-гъæ-гъæ! – худы уæйыг. – Ахæм цуанон нæма райгуыр, æмæ Бузнаджы чи амара.

– Ёмæ уæдæ дæ Бузнаг мыггагмæ царинаг у, мæлæт ын куыд нæ уыдзæн?

– Бузнаджы ныхыл – æртæ урс хъуыны, уыцы æртæ хъуыны

*Дæлæндыгон – хохаг хæдзары арты сæрмæ фиу хусгæнæн кауы (æндыг) бын.

чи ныццава æртæ фатæй, уæларв Куырдалæгоны конд фæттæй, – уыцы фæттæ Куырдалæгоны куырдадзы хъуамæ сæрст æрцæуой мæнæн мæхи доныхуыппæй. Уыдон кæй къухы бафтой, уый бон бауыздæн Бузнаджы амарын. Ма мын тæрс, афтæ æнцон марæн дын нæ дæн, нæ, Гыкъыни!

Дыккаг бон Ацырухс æмæ гадзайы фырт бадынц æмæ фæндтæ кæнынц, уæдæ сæ къухы куыд бафтдзæн авдсæрон уæйыджы доныхуыпп.

– Ахсæв ын исты фæрæз аразын хъæуы, – загъта гадзайы фырт.

Уыцы изæр расыгæй æрбацыд уæйыг кæцæйдæр, æмæ уайтагъд хуыссæны йæ хуыр-хуыр ссыди.

Цырда æм куыннæ фæлæууыдаид Ацырухс! Уæйыг-иу æнæуи йæ хъуыддаг акодта иу бæрзонд къæдзæхæй арф коммæ. Фæлæ уыцы ‘хсæв Ацырухс æнæхъæн лалым байдзаг кодта уæйыджы доныхуыппæй.

Гадзайы фырт æд лалым араст уæларв Куырдалæгонмæ, уæдæ цы уыдаид!

Æртæ болат карды сарæзта уæларв Куырдалæгон.

Уæйыджы мизынцъагæй сæ байсæрста.

Лæппу уыциу схуыст ракодта æмæ Бузнаджы агурыныл нылæууыди.

Бузнаг нæл хуы уыди бирæ зæххыты хицау, йæ зæххытыл цардысты бирæ хъæутæ. Бирæ фос, бирæ хъом æмæ бирæ бæхрæгъæуттæ уыди Бузнаг нæл хуымæ.

Гадзайы фырт бафтыди Бузнаджы уыгæрдæнтæм раст Атынæджы; гъæйтт-мардзæ сæ тæккæ кæрдгæйæ, ссивгæйæ уыдысты Бузнаджы æххуырст адæм.

Кусджытæ уыдысты уынгæг ран, Бузнагæн кусгæйæ. Куыст сын-иу радта, хæстæ сын-иу скодта, уыцы хæс сæххæст кæнын кæмæн нæ бантыст, уымæн-иу нæл хуы йæ мызд баурæдта...

Лæппу «байрйат» загъта хосдзаутæн, уыдон æм уæлæмæ дæр не скастысты. Уæд сæм гадзайы фырт дзыхы уаг æруагъта, дзырдтыл сæ дарын байдыдта. Хосдзауты зæрдæмæ афтæ бацыдысты лæппуйы ныхæстæ, æмæ аппæрстой сæ цæвджытæ, йæ алыварс слæууыдысты. Сæ куыст бакъуылымпы уыздæн, Бузнаг сын сæ мыздыл ныххæцдæн, уый та ма кæй зæрдыл лæууыд!

Ссивджытæ дæр уыцы бон æмбис дæр нал бакодтой сæ куыстæн: сæ куыст сæ байрох, лæппумæ хъусгæйæ. Иуафон дын Бузнаг ма фæзына хосгæрсты!

– Чи куыдз, чи хæрæг нæ уадзы кусын мæ адæмы? – футтытæ-гæнгæ æрбассæнды нæл хуы.

– Хæрæг дæр дæхæдæг, куыдз дæр дæхæдæг, – загъта лæппу. Æз уыдтæн, æмæ дæ хъару æмæ дæхæдæг, æппындæр мыл ма бацауæрд; дæ мад, дæ фыды фыдæх мæ уæд! – æмæ уыйадыл лæппу хосы мæкъуылы сæрмæ стæррæтт ласта.

Нæл хуы йыл баскъæрдта йæхи, сцафта хосы мæкъуыл; лæппу ныхъхъавыд æмæ Бузнаджы æртæ урс æрдуйæ иу раскъуыд-дзаг кодта йæ фатæй.

– Уый мæ уæлдай æрду уыди, – æрвнæрæгау фæхъæр ласта хуы.

– Мæнæн дæр мæ уæлдай фат уыди, – загъта лæппу.

Æмæ та нæл хуы мæкъуылы иннæ фæрсты æрбаскъæры йæхи, мæкъуылæн йæ суангварс атоны йе ссырæй. Лæппу та дыккаг урс æрду дæр фатæй атæхын ласта Бузнаджы ныхæй.

– Охх! Мæ уæлдай æрду уыди, – абухы нæл хуы.

– Мæ уæлдай фат уыди, – дзуры лæппу.

Æртыккаг хатт дæр та æрбаскъæрдта нæл хуы мæкъуылыл йæхи æмæ йæ, æвæдза, ныр апырх кæна, лæппуйы йе ссыртæй фæдыууæ кæна, афтæ æртыккаг урс æрду дæр цыдæр фæци Бузнаджы сæрæй: Куырдалæгоны кард та адаста фæстаг æрдуйы дæр лæппуйы æхстæй.

Афæлдæхт нæл хуы, уæдæ цы уыдаид. Лæппу йæ ракъæртт кодта, йæ хуылфæй йын тæрхъус фелвæста, тæрхъусы хуылфæй лагъз.

Адæм æрбамбырд сты лæппуйы алыварс, æмæ сæ хъæр уæл-æрвтыл æмбæлди: «Нæ ирвæзынгæнæг! Нæ ирвæзынгæнæг!» – зæгъгæ. Уыйбæрц цинаг сын уыди Бузнаджы амард.

Авдсæрон уæйыджы хæдзармæ фæцæуы гадзайы фырт. Дзæвгар ма йæ хъуыдаид бауайын, афтæ лагъзæй систа иу зæрва-тыкк – авдсæрон уæйыджы ныфс – æмæ йын сыскъуыдта йæ къубал.

Уæйыг æмæ Ацырухс бадтысты сæ хæдзары. Æвиппайды авдсæрон уæйыг фæхъæр ласта:

– Гыктыни! Цыдæр дын кæнын! Тæрсын байдыдтон; афтæмæй мæ ристгæ ницы кæны, мæ тых мæхимæ!

– Ницы дын уыдзæн, ма тæрс, ахæмтæй фылдæр цы вæййы лæджы царды.

Лæппу æрбаввахс уæйыджы хæдзармæ, лагъзæй та систа иу

зәрватыкк – уәйыджы тых – әмә та уымән дәр стыдта йә кьубал.

– Гыкьыни, уә Гыкьыни, цыдәр дын кәнын!.. – дзуры та уәйыг Ацырухсмә әмә афәлдәхт хәдзары астау. – Гыкьыни, мә зәнгтыл ләууын нал фәразын, мә хьару асасти. Цымә, цы уа?! Гыкьыни, дә кьух мын мә сәрыл адар, мә сәрән нал дән.

– Уәдә мын цы кәнай, гәлдәрджын, әнә мә кьух мын дә уд нә сисдзынә!

Хәдзары кьәсәрәй әрбакаст ләппу әмә әртыккаг зәрватыккән стыдта йә кьубал. Уыйадыл авдсәрон уәйыг систа йә уд.

– Фәстиаты амал нын нал ис, – дзуры ләппу Ацырухсмә, – нә фәзыныны әмгъуыд ивгъуыйы, әмә уәд исты фыдыбылыз сараздысты де ‘фсымәртә дә сәрыхицауән.

Урс хохәй, авдсәрон уәйыджы хәдзарәй араст сты гадзайы фырт әмә Ацырухс. Цәуынтә байдыдтой, цәуынтә. Цәйбәрц фәцыдаиккой, чи зоны, фәлә сә фәзынын әмгъуыд нылләуыд, цәуын та ма сә дзәвгар хъуыди.

– Мардзысты, хәрдысты мын ме ‘лдары, – загъта ләппу, – әмгъуыд ивгъуыйы, цәуын та ма нә дзәвгар хъәуы.

Уәд фатдонәй фелвәста фат, әрдынбосыл әй әрбавәрдта әмә кувы:

– Хуыцәутты хуыцау, ацы фат куыд фәтәха уәйгуыты хәдзармә, уацхъуыд сыл куыд сәмбәлын кәна, сәрәгасәй уәйгуыты хәдзармә фәндагыл кәй стәм.

Уәйгуытә әлдары фырты фынгыл әрәвәрдтой әмгъуыды фәстә, әмә йын ныр йә сәр ралыг кәнәм, зәгъгә, афтә ләппуйы фат хәдзары сис әрбатыдта әмә фынджы зәхмә цәвдыста. Уәйгуытә фәпырх сты фынджы цурәй, цагъта нә нә фыдәбоны уазәг, зәгъгә. Әлдары фырт дәр бацагъта йә дымджытә әмә аләууыд йә кьәхтыл.

Уалынмә Ацырухс әмә гадзайы фырт дәр әрбахәццә сты. Иукьорд боны ма афәстиат уыдаиккой уәйгуыты хәдзары, сәхи баифтәнгтә кодтой әмә иурайсом уәрдоны мидәг араст сты әлдары хәдзармә.

Бирә фәцыдысты, чысыл, чи зоны, фәлә иуран әрәнцадысты. Бахордтой, банозтой. Ацырухс әмә әлдары фырт афынәй сты фәлмәстәй. Гадзайы фыртән хуыссән кәм ис!

Уалынмә дын әртә бәлоны әртахтысты әмә уәрдоны

сæрхъæдыл сæхи æруагътой. Ахъуыр-хъуыр кодтой иуцъусдуг, стæй сæ иу дзуры:

– Æвгъау у Ацырухс æлдары фыртæн.

– Æмæ йын кæд æвгъау у, уæд ын исты саразæм, – загъта дыккаг.

– Æз ахæм бæх фестдзынæн, ахæм, – загъта æртыккаг, – æмæ куы райхъал уа, уæд мæм аллон-биллоны зæрдæ афтæ бахъаздзæн æмæ мыл абаддзæн. Æз æй ахæсдзынæн ахæм рæттæм, æмæ йæ æгас дуне дæр агурæнт, уæддæр æй нал ссардзысты.

– Чи зоны, бæхмæ куы нæ бахæсса йæ ныфс, уæд фæндагыл æз сызгъæрин порти фестдзынæн. Куыддæр мæм æрбавнала, афтæ, цы фæуыздæн, уый дæр нал равзардзæн.

Уæдæ, мыййаг, афтæ нæ вæййы, сымахæй уæ дыууæйæ дæр сæрæгасæй куы раирвæза, уæд æз пылыстæг сынтæджы хуызы фестдзынæн йæ размæ. Бахæлæг кæндзæн сынтæгмæ, фæлмæстæй дзы баппардзæн йæхи, æмæ уæд нæ фыдгул уыйау: фæтары уыздæн цæстыфæныкъуылдмæ.

Сæ ныхæстæ куы ракодтой, уæд ма загътой:

– Чи хъусы æмæ чи зæгъа, уый цавддур куыд festa хосгæнæг ын хос куыд нæ ссара, йæ хос та, Ацырухсæн лæппу куы райгуыра, мад йæхæдæг йæхи къухæй йæ ноггуыр д хъæбулы риу куы акъæртт кæна, сабийы зæрдæйы туг цавддурыл куы бапырх кæна, æндæр ын хос ма уæд.

Атахтысты æртæ бæлоны, уæдæ цы уыдаид. Æлдары фырт Ацырухс æмæ гадзайы фырт фæцæуынц сæ фæндагыл, уалынмæ сæ фæрсты иу бæх æрбахъазы куы иуырдаем, куы иннаердаем. Æмæ бæхæй дæр ахæм бæх уыди æмæ нæма фендæуыд уый хуызæн: уæ уындæй, уæ кондæй, уæ хъаруйæ; ноджы йыл ахæм саргъ, æмæ йæм адæймаг кæсынæй не ‘фсæст.

– Цыппæркъахыг фосæй хъуамæ уымæй æххæстдæр ма разына, – загъта æлдары фырт. – Бирæйы аргъ уыздæн, къухы куы бафта, уæд.

– Нæ фæндаджы кой кæнæм, – дзуры гадзайы фырт. – Уый хайыры фос куы уайд, уæд ам дзæгъæл быдырты ратæх-батæх нæ кæнид, стæй уыйбæрц бæххъуаг дæр куы нæ дæ: дæ фыды бæхрæгъæуттæ аздахын куы нæ комынц сæ гæстæн.

Фæцæуынц та дарддæр. Кæсынц, æмæ фæндагыл – сызгъæрин порти: куы хæрдмæ фæхауы, куы фæндагыл атулы.

Уæрдонай рахызт æлдары фырт æмæ портимæ фæцæуы.

– Мæ фыдæн мын лæварæн сбæздзæн, – дзуры лæппу.

– Уый хæзна куы уайд, – дзуры иннæ лæппу, – уæд æй афонмæ исчи систайд. Хъусыс, хæстæг æм ма бацу, фыдбылыз дын сараздзæн. Дæ фыды хæдзары сызгъæрин къоритæн ныккæнæн дæр куы нæ ис.

Араст та вайыинц дарддæр. Цæуынц, цæуынц, æмæ сæ фæндагыл – пылыстæг сынтæг, хъандзалтыл арæст. Адæймаг ма аивдæр æмæ рæсугъддæр дзаумайæ цæмæ бакастайд!

– Нал мын ис коммæ бакæсæн, æнæхай фæдæн уыйхуызæн бæхæй, æнæхай фæдæн уыйхуызæн сызгъæрин портийæ. Ацы сынтæджы уал мæ фæллад суаддзынæн, стæй йæ нæ хæдзармæ аласдзынæн.

– Чысыл фыдбылызтæ нæ баййæфтой нæ сæртæ ацы балцы. Стыр тас дын у дæ удæн, куыддæр æм æвналгæ дæр бакæнай, афтæ, – дзуры гадзайы фырт.

– Ацы хатт мæхи фæндон тæрын. Никуыма æрцыд ахæм æмбисонд, æмæ мын пылыстæг сынтæгæй исчи амæла, – уыйадыл æм фæцæуы.

– Ох-хай, нал мæм байхъусдзæн! Цæй æмæ сын схъæр кæнон æртæ бæлоны фæнд. На ‘мæ йыл исты куы ‘рцæуа, уæд ма цы цæсгом бавдисдзынæн æлдар æмæ æхсинмæ.

Лæппу ракодта, уæдæ цы уыдаид, бæлæтты ныхас кæрæй-кæронмæ æлдары фырт æмæ Ацырухсæн, æмæ уыйадыл цавдур фестад фæсвæндаг, иу бæласы бын.

Кæм ма схуыссыдаид æлдары фырт пылыстæг сынтæгыл: йæ тæфтыл дæр нал ауад, стæй уайтагъд сынтæг цыдæр æрбацц.

Лæппу æмæ Ацырухс цавддурыл бирæ фæсагъæс кодтой, фæлæ ма сагъæс æмæ кæуынай цы рацæудзæн? Уды магуырадæй уæлдай æндæр ницы!

Уæд æлдары фырт дзуры Ацырухсмæ:

– Цы ‘рцыдис, уый æрцыд, – адзалаен амал нал ис, æмæ цом нæ хæдзар агурæм.

– Цæугæ, кæдæм цæуыс, уырдаем, – загъта Ацырухс, – æз ардыгæй фæцæуинаг нæ дæн афæдзы бонмæ, стæй уыйфæстæ бæрæг уыздæн. Дæу тыххæй, стæй мæн фервæзынæн ацы лæг йæ уд ауæлдай кодта, ныр нæ йæ сæр нал хъæуы, æмæ йæ дзæгъæл быдыры ныууад!

Цæрынтæ байдыдта Ацырухс цавддуры фарсмæ. Куыд

фæцард, цы фæцард, чи зоны, фæлæ иуахæмы Ацырухсæн лæппу райгуырди.

– Сæр дæ бахъуыди, чызгай, – загъта Ацырухс йæхицæн. – Нæ хæлар мах тыххæй цавддур фестын кодта йæхи, æмæ ныр æз уымæн, уый фервæзынæн мацы бакæнон, йæ хос мæхимæ, афтæмæй – зонгæ-зонын!

Ноггуырд лæппуйы риу акъæртт кодта мад йæхи къухæй, зæрдæйы тугæй бапырх кодта цавддуры, уæдæ цы уыдаид!

Лæппу цы уыди, авд ахæмы хуыздæр фестæди уыйадыл.

Гадзайы фырт куы ракасти, куы æрæмбæрста, цы йыл æрцыди, Ацырухс æм афæдзæй-афæдзмæ кæй фæбадти, йæ сабийы зæрдæйы тугæй йын хос кæй скодта, уæд ныссæххæтт кодта уымæн йæ зæрдæ, æмæ дзуры:

– Ацырухс, дæ сыгъдæг нывондæн тас нæ уыздæн.

Фелвæста бæрцагъудæй сис, мард сабийы дзы расæрфта, æмæ лæппу Ацырухсы хъæбысы райгас æмæ худын систа.

– Æппæт дæр хорз, – загъта гадзайы фырт, – фæлæ уæд æлдары фырт, дæ сæрыхицау та цы фæцадаид, Ацырухс?

– Æрæгæй ардæм ыл никуыуал æрхæцыд мæ цæст, – загъта Ацырухс. – Йæ хæдзармæ ма афардæг уæд? Тыхсгæ кодта ацы ран.

Араст сты, фæцæуынц, æмæ сæ разæй иу галы фаджыс тулы æмæ тулы.

– Ахæм диссаг никуыма фæдтон, – загъта гадзайы фырт, – Уæдæ цы уа? Макæ æмæ, кæуыл тыхсæм, уый ма разынæд? Цæй, бавзарон.

Сис йæ бæрцагъудæй фелвæста, тулгæ галы фаджысыл æй асæрфта, æмæ æлдары фырт фестæди.

Сæ хæдзармæ æнæнизæй, сæрæгасæй бахæццæ сты авд уайыджы хо Ацырухсимæ.

Фырмæтæй æлдар æмæ æхсин бартхутæг сты, сæ сæрæн нал уыдысты. Гадзайы фырт сис рауагъта дыууæ зæрондыл, æмæ уыдон дæр ног фестæдысты.

АРВИСТОН

ЦИТАТÆТÆ

* * *

Адæймаг æвзæрдзинадæй йæхи куыд хизы, афтæ хъуамæ йæхи стауынмæ дæр йе ‘взаг ма таса. Уымæн æмæ хи стауын фæстагмæ рахизы хи фауынмæ, фыдгоймæ. Æппæлæнтæ дзырдтæн сæ уæлцъарыл баззайынц, фæлæ арфдæр куы ракъахай æмæ нык-кæсай, уæд дзы разыны фаутæ. Дзырдтæ уый тыххæй сты, цæмæй æнæзонгæ бынæттæ иртасой. Уымæ гæсгæ хиппæлой тынг нæ феууæнды, хорз миниуджытæй хайджын кæй у, ууыл æмæ йæхицæн бар-æнæбары цæстмæмитæ кæнын райдайы, йæхæдæг дæр æй нæ фиппайы, афтæмæй, æмæ йе ‘ппæлд йæхигъдауæй рахизы фауынмæ.

Хицæй æппæлын куыд нæ хъæуы, афтæ хиуыл фаутæ æвæрын дæр нæ хъæуы – уыдæттæ мæнгæвдисæнты хуызæн сты. Уымæн æмæ иу ахæм адæймаг дæр нæй, йæхицæн раст аргъ чи скæна. Махæй алчидæр, йæхи тыххæй хъуыды кæнгæйæ, у хинæйдзаг къуепцы хуызæн: иу аргъæй исты балхæны æмæ йæ æндæр аргъыл ауæй кæны. Æмæ алкæмæндæр йæхи цæсты йæ аиппытæн къаддæр аргъ ис, йæ хорз миниуджытæн та – стырдæр. Боны-фæстагмæ адæймаг, йæхицæй æппæлгæйæ кæнæ йæхи фаугæйæ, мæнгтæ дзурын райдайы.

* * *

...адæмон æвзагæй дзырдтой мæ фыдæлтæ, уый фæрцы мæ ныййарджытæ кæрæдзи æмбæрстой, куырда кард куы фæцæгъды, уæд ын арт йе ‘фсæйнаг куыд сифтонг кæны, афтæ. Цæвиттон, мадæлон æвзаг архайдта, ахъаз уыди, цæмæй æз ныййарæджы гуыбыны сæвзæрдаин, стæй дунемæ рантыстайн. Æмæ абон дæр зæххыл кæй цæуын, уымæн дæр йæ ахъазгæнджытæй иу у мæ мад-фыды æвзаг. Дарддæр мæ зонындзинæдты фæндагыл рахуыдта мæ мадæлон æвзаг, цæмæй мæ рауадаид æххæст адæймаг... Уæдæ гуырысхойаг нал у, стæй йæ мæхæдæг дæр бавзæр-

стон, æвзаг мын æвæджиау хæрзгæнæг кæй басгуыхт, уый. (...)
Уый (*мадæлон æвзаг. – Ред.*) уыдзæни ног рухс, ног хур.

Данте Алигьери

* * *

Иу ахæм адæймаг дæр нæй, чъизи кæмæ нæ фæхæццæ.

Сыгъдæг Августин

* * *

Фæстагæттæн фыссын цы авторы зæрды ис, уый ницæйаг автор у. Фыссæг хъуамæ ма зона, кæмæн фыссы, уый.

* * *

Утæппæт цыртытæ дзыгуырæй куы фенай, уæд дæм афтæ фæкæсдзæни, цыма адæмæн мæлынай дарддæр ницы куыст ис.

* * *

Китайаг æмбисонд: «Мæнгæфсон хыбыртмæ иу куыдз куы срæйа, уæд дæс мин куыдзы уыцы хыбыртт æрвнæрд фестын кæндзысты». Цавæрфæнды идеологон уацмысæн дæр бæззы эпиграфæн.

* * *

Хъазайраг æфсондзы бын ацы адæм арæзта кувæндæттæ, куы ссæрибар, уæд та амæй-ай æбуалгъдæр бæллæхтæ рæдзæгъдтæ кæны.

Эмиль Сиоран (Чоран)

* * *

Мæгуыры куы бафсадай, уæд æй афтæ нымай, цыма дæхи бафсæстай. Уый у царды миниуæг: цы раттæм, уый нæм фæстæмæ æрбаздæхы.

* * *

Удæн æнæ буарæй адæймаг схонæн куыд нæй, афтæ буарæн дæр æнæ удæй адæймаг схонæн нæй.

* * *

Дзырды бон саразын у уыйбæрц, тасы бон фехалын цас у.

Зæриндзых Иоанн

* * *

Нæ бæстæйы цы 140 милуан адæймаджы цæры, уыдон никæй хъæуынц. Æгас дуне дæр нæ зæхмæ кæсы, бирæ бæркæдтæй йемыдзаг чи у æмæ хорз фæфос кæнæн кæм ис, ахæм æнæхичау цæхæрадонмæ кæсæгау. Европæ, АИШ, Азийæн сæ цæстытæ æнхъæлмæ кæсынæй ныуурс сты: уæдæ ацы егъау бæстæйы æнæзонд цæрджытæн сæ мыггаг кæд сыскъуыйдзæн? Æмæ сæ уангæл фестадыстæм, æгæр æрæгмæ кæй мæлæм, уый тыххæй.

Æгас дуне дæр, дзургæ кæд ницы кæны, уæддæр разы у не сæфтыл. Стæй нæ хицауад дæр куыдфæндыйы цæстæй кæсы хъуыддагмæ, афтæмæй нæ цæрджытæ иудадыг куынæггонд цæуынц. 20 азы дæргъы. Æмæ ацы процесс дуне дæр, стæй Уæрæсейы хицæуттæй иу дæр нæдæр геноцидыл нымайы, нæдæр холокостыл, нæдæр æндæр хуызы фыдракæндыл.

* * *

Цард иттæг æгъатырæй домæ, архайы уырыссæгтæй уырыссæгтæ скæныныл. Архайы лæгдыхæй. Фæлæ уырыссæгтæ дæр афтæ лæгдыхæй ныффæрск сты – нæ комынц, нæ сæ фæнды уырыссаг уæвын. Суанг сын сæ национ бартæ байстæуыди, сæ цоты сын марынц, алы хъылматæ сын дарынц нацментæ, æрвылаз сæ дыууæ милуаны амæлы, уæддæр сæ нæ фæнды. Уымæн æмæ æцæг адæймаг уæвынæн сæрымагъзæй кусын хъæуы. Уый та сæм зын кæсы, зивæг æмæ сыл тас бафтыди. Мæлын æмæ сæм хъылматæ хæрын тæссаг нæ кæсы, фæлæ сæрымагъз скусын кæнын тæссаг у.

* * *

1920 азы 6 декабры У(б)КП-йы Мæскуыйы организацийы активы æмбырды Ленин загъта: «Концесситы тыххæй декреты мах дзурæм **æппæт дунейы адæмты номæй**. Дунейы экономикон тыхтæ сæ гаччы сбадын кæныны тыххæй нæм ис экономикон хуызы æнаипп программæ. Уым амындæуы: хомаг кæмфæнды куы уа (ома кæцыфæнды бæстæйы куы уа, уæддæр. – Ред.), уæддæр дзы хъуамæ пайда кæна алчидæр» (Ленин. УÆÆ, 42 т., 72 ф.). Куыд уæм кæсы, абон дæр дунейы олигархаты политика ахæм нæу?

Валери Хатюшин

(журнал «Молодая гвардия», № 5, 2012).

ГЕТЕЙЫ ХЪУЫДЫТÆ

◆ А дунемæ цыдæриддæр рантысы, уый йæхицæн фæагуры парахат бынат æмæ бирæ царæнбон. Уымæ гæстæ, цы ран фæзыны, уырдыгæй фæйнæрдæм ссонын байдайы иннæты æмæ сын цыбыр кæны сæ цард. *(Абоны ирон адæмы дæр ссыдæуы афтæ, фылдæр хатт нæхи гадзрахатæйцæуджыты аххосæй. – Ред.).*

◆ Арв кæмдæриддæр цъæх кæй у, уый бамбарыны тыххæй дунейы алы кæрæтты зылын нæ хъæуы.

◆ Алчидæр хъусы, æрмæстдæр æмбаргæ цы кæны, уый.

◆ Генийæ æппынфыццаг æмæ æппынфæстаг цы домдæуы? Рæстдзинад уарзын.

◆ Хи базонæн куыдæй ис? Æнцæд кæстгæйæ нæ, фæлæ архайды руаджы. Дæ хæс сæххæст кæнынмæ бавнал æмæ базондзынæ, цы дæм ис, цы дæ бон у, уый.

◆ Адæймаг æнтъыснæджы ахæсты куы бахауы, уæд арфдæр хъуыды кæнын байдайы, нæ дуг цы тæригъæддаг, зауаты уавæры ис, ууыл æмæ бар-æнæбары æрцæуы ахæм хатдзæгмæ: дуне сцæттæ æбуалгъ тæрхоны раз æрлæууынмæ. Фыд æмæ хæрамыл та æфты иу фæлтæрæй иннæмæ! Нæ фыдæлты тæригъæдтæ кæй фидæм, уый нын фаг нæу, фæлæ ма фидæны фæлтæртæн дæр ныуадзæм уыцы сахъæттæ, нæхæдæг цы тæригъæдты бацыдыстæм, уыдон ма сыл æфтауæм, афтæмæй.

◆ Францы мидæг дæ къухы алцыдæр бафтдзæни гæртамы руаджы. О, Францаг революцийæн дæр йæ дарæг, йæ уромæг гæртам уыди. *(Цыма ныры Уæрæсейы кой кæны Гете. Æнæбары нæм фæзынди поэтикон рæнхъ: «Зæххы Къорийæн паддзах у Гæртам». – Ред.).*

БАВИЛОНЫ ПАДДЗАХЫ НЫСТУАН ПЕРСЫ ПАДДЗАХМÆ

Вавилоны паддзах Персы паддзахмæ ахæм фыстæг арвыста:

«Æхсæз фарстæн мын дзуапп куы раттай, уæд дын бафидзынæн æртæ азы хъалон. Кæд мын дзуапп нæ раттай, уæд та мын ды бафид æртæ азы хъалон.

Хохæй уæззаудæр цы у?
 Артæй тæвддæр цы у?
 Кардæй цыргъдæр цы у?
 Мыдæй адджындæр цы у?
 Фысы дымæгæй нарддæр цы у?
 Цæрæг удтæн æппæтæй æнæивгæдæр цы у? »
 Æмæ Персы паддзах ахæм дзуапп радта:
 «Хохæй уæззаудæр – гæды ныхас.
 Артæй тæвддæр – адæмы маст.
 Кардæй цыргъдæр – сылгоймаджы фыдæвзаг.
 Мыдæй адджындæр – дзидзидай сывæллоны былтыл мады
 æхсыр.
 Фысы дымæгæй нарддæр – зæхх æмæ дон, сæ фæрцы ал-
 цыдæр кæны цардхъом.
 Цæрæг удтæн æппæтæй æнæивгæдæр у мæлæт».
 Вавилоны паддзах дзуаппытæ куы бакаст, уæд Персы пад-
 дзахæн арвыста, цы хъалонæй йын зæрдæ бавæрдта, уый.

«РАЙДАЙÆН ЧИНЫГ»

*Ирон адæмы хистæр фæлтæрæй Гуыриаты Гагуыдзы кой чи
 нæ фехъуыста, ахæмтæ бирæ нæ разындзæни. Зынгæ педагог,
 литературон фæсивæдыл аудæг, адæмон сфæлдыстад
 æмбырдгæнæг арæзта ахуыргæнæн чингуытæ дæр скъолатæн.
 1924 азы Дзæуджыхъæуы рацыд йæ «Райдайæн чиныг»
 кæстæркъласонтæн. Нывтæ йын скодтой Тугъанты Махарбег
 æмæ Хъуысаты Сократ. Чиныджы ис алыхуызон æрмæг:
 æмбисæндтæ, уыци-уыцитæ, аргъæуттæ, æмдзæвгæтæ. Мыхуыр
 дзы кæнæм цалдæр.*

Хæдзаронтæ

Хæдзаронтæ, хæдзаронтæ!
 Уæ басылтæ къабузджынтæ,
 Уæ лæг саг амара,
 Уæ ус тырын ныййара,
 Уæ басылы къух мæн фæуа.

Dzæudžyqæu.

1924 az.

RAJDAJÆN ČINYG.

DUUÆ-XAJON.

Dzæudžyqæu.

1924 az.

Хæдзаронтæ, хæдзаронтæ!
Уæ басылтæ къабуджынтæ,
Уæ ног аз уыл æгас цæуа,
Уæ сæдæ фидæн хуыздæр фæуа,
Уæ басылы къух мæн фæуа.

Хæдзаронтæ, хæдзаронтæ!
Уæ басылтæ къабуджынтæ,
Уæ устытæ нæлтæ араг,
Уæ фыстæ та сылтæ араг,
Уæ басылы къух мæн фæуа.

Хæдзаронтæ, хæдзаронтæ!
Уæ басылтæ къабуджынтæ,
Уæ фæсæфсин расыгæнаг,
Уæ хæндыг та цыхтытæй дзаг,
Уæ басылы къух мæн фæуа.

Хæдзаронтæ, хæдзаронтæ!
Уæ басылтæ къабуджынтæ,
Мах фæцæуæм уæ къæсæрмæ,
Фарн та цæуы уæ хæдзармæ,
Уæ басылы къух мæн фæуа.

Хæдзаронтæ, хæдзаронтæ!
Уæ басылтæ къабуджынтæ,
Рахæссут нын сау бæгæны,
Цæхх-цæхгæнгæ бур физонæг,
Лæпп-лæпгæнгæ хæбизджын,
Уæ басылы къух мæн фæуа.

Гуыриаты Гагуйдз

ÆМБИСÆНДТÆ

- ◆ Куы чема – уæрдоны, куы уæрдон – чемайы.
- ◆ Тæрсгæ Дзывгъисæн чындæуыд, хæсгæ та Гулийы фæчынди.
- ◆ Хъæуæн галæй хъæуæн лымæн хуыздæр у.
- ◆ Хæрæг къуыдилыйæ тарст, æмæ йæ былы бын æрзадис.
- ◆ Фыд куырды кодта, æмæ йæхицæн марæн кард.

ДЫУУÆ ГУТОНЫ

Уыцы иу æфсæйнагæй иу куыр д скодта дыууæ гутон. Сæ иу бафтыд хуымгæнагмæ, иннæ та сæудæджермæ. Уайтагъддæр хуымгæнаг йæ гутонæй байдыдта зæхх фæлдахын, æмæ йын æвзистау сæрттывтæ. Сæудæджеры гутон та æнæхъæн афæдз фæлаууыди дуканийы, æмæ йыл згæ схæцыд. Афæдз рацыд, афтæ дыууæ гутон сæмбæлдысты кæрæдзиуыл. Æмæ мæнæ згæхæрд гутон фæрсы æрттиваджы:

– Зæгъ-ма мын, мæ хæлар, афтæ тынг цæмæ гæсгæ сæрттывтæй?

– Цæмæн куы зæгъай, – дзуапп радта æрттиваг, – уæд куыстæй, мæ хæлар! Дæу та кæд згæ бахордта, уæд дæ бахордта уый тыххæй, æмæ æнæхъæн афæдз фæхуыссыдтæ дуканийы æгуыстæй.

ХÆРÆГ

Хæрæг скодта йæ уæлæ фæранкдзарм. Адæм уæд, сырдтæ уæд – иууылдæр æй хуыдтой фæранк æмæ дзы тæссæй фæйнæрдæм лыгъдысты. Уалынмæ радымдта, æмæ фæранкдзарм хæрæджы уæлæ иуырдагмæ фæхъил. Хæрæг фæзынди фæранкдзармы бынæй. Уæд адæм æруадысты хъилтимæ æмæ адæмæн æмбисонды над скодтой хæрæгæн.

АРС, БИРÆГЪ ÆМÆ ГÆДЫ

Хъæддаг гæды кæмдæр саджы мард ссардта, бакъæртт æй кодта, йæ хуылфы бабырыд æмæ йæхицæн минас кæны.

Иу бон куы уыд, уæд бирæгъ æрбафтыд уыцы саджы мардыл. Хæрынмæ дзы куыд хъавыд, афтæ йæм æвиппайды саджы хуылфæй гæды рагæпп ласта. бирæгъмæ йæхи схъуынтъыз кодта, футтытæ йыл кæны, дæндæгтæ ныззыхъхъыр кодта, дзæмбытæ раласта æмæ йæм йæ цæстытæ туджы разылдта.

Афтæ мастыгæрхуызæй йæ куы федта бирæгъ, уæд дзы йæхицæн фæтарсти æмæ лидзынмæ фæци лæгæтмæ.

Уым уыдысты арс æмæ хуы, æмæ сын радзырдта йæ тарсты хабар.

Арс, бирæгъ æмæ хуы тæрхон кæнын байдыдтой, цы ‘гъдауыл сæхи бауа саджы мард.

Арс загъта:

– Нæхицæн æй æмцег скæнæм уыцы сырды, æмæ сажы мард мах бауыдзæн.

– Уый хорз фæнд у, – загъта хуы, – фæлæ йæ хынцын хъæудзæни, æмæ нæ истытæ сцæттæ хъæуы.

– Уый æнцон у, – загъта бирæгъ, – æз дæлæ фыййæуттæй иу нæл фыс раскæфдзынæн, арс мыдгæстæй чыргъæд æрхæсдзæн, хуы та хæдзар бафснайдзæн.

Бирæгъы фæндыл сразы сты: бирæгъ нæл фыс ласынмæ фæци, арс чыргъæд хæссынмæ, хуы хæдзар æфснайын байдыдта.

Бирæгъ кусарт куы схаста, уæд гæдымæ хонæг фæцыди. Сажы мардмæ куы бахæццæ, уæд æм дард æрлæууыд æмæ фæлмæн хъалæсæй дзуры гæдымæ:

– Уæ гилло, гилло! Дæ хорзæх нæ уæд, мах стæм æртæ ‘фсымæры: арс, бирæгъ æмæ хуы. Хонæм дæ, æмæ нæм рацу, нæхицæн дæ кæнæм хъан, ма нæм фæзивæг кæн, сæрыстыр ныл ма скæн.

Гæды фыццаг ныффуттытæ кодта, йæ хъуын арц сбадти, стæй йæ бирæгъы зæрдиаг лæгъстæтæ куы бауырныдтой, уæд æрсабыр æмæ сразы ис хуынды фæцæуын.

Бирæгъ æй йе ‘ккой скодта æмæ йæ уæлæ фæхæссы.

Фæндагыл æм бирæгъ дзуры:

– Хъыг дын ма уæд, гилло, фæлæ цæй рог дæ?

– Мæ уæз дыл нæ уадзын, æндæра мæ быны æрхуыссис.

– Цæй-ма уæдæ дæ уæз æруадз, кæддæра цæйбæрц уæззау дæ, – ракуырдат дзы бирæгъ.

Уыцы ныхасмæ йын гæды йæ цыргъ дзæмбытæ йæ уæнты æрсагъта. Бирæгъæн йæ хыллист фæцыди æмæ лæгъстæ байдыдта:

– У! Æз дзы дæ мад æмæ дæ фыды уазæг, уымæй тынгдæр мыл мауал æруадз дæ уæз!

Арс æмæ хуы алы хæрд, алы нозт сцæттæ кодтой. Тæрхон кæнын байдыдтой:

– Æмæ уæдæ, бирæгъ уыцы тарст кæмæй кæны, уый хуымæтæджы сырд нæ уыдзæн! Баздæхæм æмæ иу фæсвæд бамбæхсæм.

Арс тыгуыры сæрмæ схызт, бæрзонд цармæ, хуы та бырæтты афардæг ис.

Уалынмæ бирæгъ лæф-лæфгæнгæ гæдыйы йе ‘ккой æрбахаста.

Хуыйæн йæ иу хъус уæле баззад æмæ бырæтты астæуæй фезмæлыди. Гæды уыцы иу сæррæтт раласта бирæгъы æккойæ

æмæ хъусыл йæхи ныццафта мыст æнхъæл. Хуы ныхъхъыллист кодта йæ дзыхыдзаг, хæрынаёй фæтарсти йæхицæн æмæ дуары æдде фæци.

Уыцы хъыллистæй та гæды фæтарст æмæ тыгуыры балæу-уыди цæджындзыл.

Арсæн йæ уд æппæт ауади æмæ, зыввытт, зæгъгæ, зæххыл йæ цæлхъ фæцыд. Уыйадыл арс богътагæнгæ хъæды балæу-уыд.

Бирæгъ сын сæ хъуырдухæнмæ куы ‘ркаст, уæд уый дæр ныккъуырда æмæ афардæг.

Саджы мард, мыды чыргъæд æмæ кусарт – иууылдæр гæдыйæн баззадысты, æмæ абон дæр ма цæры æмæ хæры.

Цъары фæрстыл:

2. Ног чындз.
3. Æдзард хистæрты цыртдзæвæн.
4. Фыдыфыды фыд Бзарты Хъæлæ-мырзæ.

* * *

<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>
<i>Компьютерная верстка</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00064 от 30 марта 2012 г.

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

Учредитель: Министерство культуры и массовых коммуникаций РСО-Алания.

*Подписано к печати 17.09.12. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Muzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1000 экз. Заказ № 294. Цена свободная.*

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http: // www.mahdug@mail.ru.

Тел.: гл. редактор – 25-09-64;

отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия, компьют. – 25-22-47.

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247